

Malatya’da Çeşme Mimarisi*

Fountain Architecture in Malatya

Doğan DEMİRCİ

Süleyman Demirel Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü, dogandemirci@sdu.edu.tr
ORCID Numarası/ORCID Numbers: 0000-0002-9402-1827

Dilare DERİCİ

Malatya Müze Müdürlüğü, dilarederici44@hotmail.com
ORCID Numarası/ORCID Numbers: 0000-0003-4300-7096

Öz

Su, canlı yaşamın varlığı açısından vazgeçilmez bir unsurdur. Dolayısıyla insanlık için suyun tedariki, temini ve depolanması elzem konulardandır. Bu anlamda insanlığın mimarlık tarihi serüveninde su mimarisi önem arz eden alanlardan olmuştur. Su ile ilişkili yapılar tarih öncesi çağlardan bu yana toplumlar için önemli olmuş, toplumların; sosyal, kültürel ve ekonomik gelişimleri açısından ön planda yer almıştır. Tarihte medeniyetler suyun taşınması amacıyla su kemerleri, su yolları, suyun biriktirilmesi için havuzlar ve sarnıçlar, suyun dağıtılması için maksemeler, içmek amacıyla çeşmeler, sebiller, selsebiller, gibi su yapıları inşa etmişlerdir. Çeşmeler, suyun; kaynağından bir hazneye toplanarak veya borularla getirilerek lüleli veya musluklu, mermerden, taştan veya buna benzer malzemelerden yapılmış, umuma mahsus su alma yerleridir. Çeşmeler; ortada kitabesi olan nişi çevreleyen bir kemer, tas nişi, ayna taşında bir musluk, musluktan akan suyun biriktirdiği bir yalak, yalağın iki yanında dinlenme taşı formunda cephe düzenine sahiptir.

Türk-İslam dönemi su mimarisinin en sanatsal yapıları olan çeşmeler mükemmel mimari düzenlemeleri, şebekeleri, taş süslemeleri, bezemeleri ile dönemlerinin anıtsal özelliklerini yansıtmaktadır. Malatya çeşmelerinde su haznesi sadece 4 çeşmede görülür. Cephe gerisinde yer alan su haznesi ve düz dam şeklinde ve yağma taşla örülmüş duvar örgüsüne sahiptir. Çeşmelerin cephelerinde yoğun bir bezeme görülmez. Birkaç örnekte devşirme malzeme kullanılarak süsleme yapılsa da, Klasik Dönem Osmanlı süsleme unsurları kullanılmamıştır. Küçük ölçekli çeşmelerin yanı sıra heybetli ebatlarıyla dikkat çeken çeşme örnekleri de bulunur. Bu bağlamda, burada tanıtılacak ve mimari yönden tartışılacak olan bu yapıların, akademik literatüre mütevazı da olsa bir katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Su Yapıları, Malatya Çeşmeleri, Çeşme Tipolojisi, Çeşme Mimarisi, Çeşme Süslemeleri

Abstract

Water is an indispensable element for the existence of living life. Therefore, for humanity unraveling, supply and storage of water are essential subjects. In this sense, water architecture has been one of the important areas of architectural history. Water-related structures have been important for societies since prehistoric times; for their social, cultural and economic development. In the past, civilizations built water structures such as aqueducts waterways to carry water, pools and cisterns for accumulation of water, networks for water distribution, fountains sebils, selsebils for drinking, Fountains of water; They are public water intake places with bowls or taps, made of marble, stone or similar materials, by being collected from the source to a reservoir or brought by pipes. fountains; It has a façade in the form of an arch surrounding the niche with an inscription in the middle, a tassel, a faucet in mirror stone, a trough collected by the water flowing from the faucet, and a resting stone on both sides of the trough.

Fountains, which are the most artistic structures of Turkish-Islamic water architecture; It reflects the monumental features of its periods with its perfect architectural arrangements, grids, stone ornaments and decorations. In Malatya fountains, the water reservoir is seen only in 4 fountains. It has a water reservoir behind the façade and a flat roof shaped masonry built with masonry. There is no intense decoration on the façades of the fountains. Although some examples were decorated using spolia material, Classical Period Ottoman decoration elements were not used. In addition to small-scale fountains, there are also examples of fountains that attract attention with their imposing dimensions. In this context, it is thought that these structures which will be introduced here and will be discussed in terms of architecture, will contribute to academic literature, albeit modestly.

Keywords: Water Structures, Malatya Fountains, Fountain Typology, Fountain Architect, Fountain Decorations

Giriş

* Bu makale, Doç. Dr. Doğan Demirci Danışmanlığında Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü’nde yürütülen ve Dilare Derici tarafından tamamlanan “Malatya Çeşmeleri” isimli Yüksek Lisans Tezi çalışmasından üretilmiştir.

Su canlıların yaşaması için hayati bir öneme sahiptir. En küçük canlı organizmadan en büyük canlı varlığa kadar, bütün biyolojik yaşamı ve bütün insan faaliyetlerini ayakta tutan sudur. İnsanlık tarihi boyunca Çok büyük öneme sahip olan su insanların hayatlarını devam ettirebilmeleri için en temel ihtiyaç maddesidir¹. İlk çağlardan beri küçük ölçekli yerleşim yerleri su kenarlarına kurulmuş, göç ile gidilen yerler su kenarları olmuş, şehirler su kenarlarına kurulmuş, su için savaşlar yapılmış, politikalar güdülmüş ve savaş stratejileri hazırlanmıştır².

İlk çağda kentleşmeler ve daha sonra devletin çekirdeğini oluşturacak örgütlenmeler, nehir boylarında yerleşmiş halklarda görülmüştür. Büyük şehirlerin dışardan gelen ihtiyaçlarını karşılamak için ucuz ve hızlı bir taşıma aracı olan gemilerden faydalanmak amacıyla nehir veya deniz kenarlarında yerleşimler olmuştur. Yerleşik hayata geçmiş halklar için şehre veya sulama için araziye su temini de bütün medeniyetlerin ana problemlerinden birisi olmuştur³. Su her zaman insan hayatının vazgeçilemez ihtiyacı olmuştur⁴.

İslam dini açısından suyun ayrıca bir önemi bulunmaktadır. İslam Dini’nin kutsal kitabı olan Kur’an-Kerim’de suyla ilgili bazı ayetler vardır. Suyla ilgili olan bu ayetler de din açısından suyun önemini oldukça arttırmaktadır. Yine bundan dolayı İslam kültürü olarak tarih boyunca hayır amacıyla çok say da çeşme yaptırılmış ve yaptırılan çeşmelerin büyük çoğunluğunun üzerlerindeki kitabelerde suyla ilgili olan ayetler yazılmıştır. Söz konusu ayetlerin içerisinde Kur’an- Kerim’de, Enbiya Suresi’nin 30. ayeti olan *...ve bütün canlıları sudan meydana getirdiğimizi bilmezler mi? İnanmıyorlar mı?..* mealindeki ayeti⁵ ile Nur Suresi’nin 45. ayeti olan *Allah, her canlıyı sudan yarattı...* Mealindeki⁶ ayetler genellikle çeşmelerin üzerindeki kitabeler içerisinde en çok yazılanlardır⁷.

Birçok dini rivayetlerle haber verilen mükâfatlara nail olmak isteyen padişahlar, valide sultanlar, hanım sultanlar, vezirler, beyler, efendiler ve ağalar ya kendilerinin hayırla anılması veya ölmüş bir yakının ruhunun şad olması için bir çeşme yaptırmayı ilk iş bilmişlerdir⁸.

Türkler için su, her dönemde maddi ve manevi bir hayat kaynağıdır; su mimarisiyle ve edebiyatla birlikte yaşamış, hatta çoğu kez bunlara esin vermiştir. Çeşmeler, Türk İslam mimarisinde suyla ilgili yapılar içinde önemli bir yer tutar. XV. yüzyıl çeşme mimarisinin başlangıcı olarak kabul edilmektedir. Bu dönemde sade, bezemesiz çeşmeler yapılmış, süslemeler XVI. yüzyıldan başlayarak öne çıkmıştır. Kent içi suyolları yapımını hızlandıran Osmanlılar, XVI. yüzyıldan sonra çok sayıda çeşme inşa ettirmişlerdir. Ana kaynaklardan künkler aracılığıyla saraylara, konaklara ve halka ait konutlara özel su dağıtımını sağlanmış ve sokaklarda da yüzlerce çeşme kullanıma açılmıştır⁹.

Yaptırılış amaçlarına göre; şahısların bulunduğu veya sahibi olduğu Vakıf Suları, Mülk suları gibi özel kaynaklardan sularını alan ya da belgelerde Hassa Suları/Miri Sular olarak anılan, yapım giderlerini devletin üstlendiği şehir şebekesinden yararlanan çeşmeler kimi zaman kamuya açık kent mekânlarını biçimlendiren Osmanlı külliyelerinin bir parçası, kimi zaman da oda çeşmeleri gibi özel mekânları süsleyen, anlamlandıran döneminin mimari zevkini ve özelliklerini yansıtan birer gösterge olarak karşımıza çıkmaktadırlar¹⁰.

¹ <https://www.tiski.gov.tr/icerik/detay.aspx?Id=42>

² Ömerov 2012, 210.

³ <https://evrenseldegerler.org.tr/osmanlida-hayir-sanati-cesmeler/>

⁴ <http://www.restoraturk.com/restorasyon-sanat/restorasyon-sanat-tarihi/223-osmanlida-cesme.html>

⁵ Enbiya Suresi’nin 30. Ayetine ilişkin Diyanet İşleri Başkanlığı’nın eski Kur’an-ı Kerim meali “...ve bütün canlıları sudan meydana getirdiğimizi bilmezler mi? İnanmıyorlar mı?” Diyanet İşleri Başkanlığı’nın yeni meali “ve diri olan her şeyi sudan meydana getirdiğimizi görmediler mi? Hâlâ inanmayacaklar mı?” şeklindedir. Bkz. Kur’an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli, Özek, Karaman, Turgut, Çağrıncı, Dönmez ve Gümüş 1993, 323.

⁶ Nur Suresi’nin 45. Ayetine ilişkin Diyanet İşleri Başkanlığı’nın eski Kur’an-ı Kerim meali “Allah bütün canlıları sudan yaratmıştır” Diyanet İşleri Başkanlığı’nın yeni meali “Allah, bütün canlıları sudan yarattı ” şeklindedir. Bkz. Kur’an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli, Özek, Karaman, Turgut, Çağrıncı, Dönmez ve Gümüş 1993, 355.

⁷ Demirci 2020, 150.

⁸ <http://www.restoraturk.com/restorasyon-sanat/restorasyon-sanat-tarihi/223-osmanlida-cesme.html>

⁹ Anonim 1993-94, 278-279.

¹⁰ <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=384316>. Osmanlı Çeşme Mimarisi.

Çeşme Mimarisi

Çeşme, genel tanımıyla bir genel su sağlama sisteminden gelen suyun kamunun kullanımına sunulduğu yapı¹¹ veya depo ve kaynaklardan borularla getirilen suyun kamunun kullanılması akıtıldığı yapı olarak tanımlanabilir¹². Sözlüklerde, göz gibi olan delik ve bu delikten akan su, anlamı ile açıklanan “çeşme” kelimesinin, Farsçada “göz” anlamındaki “çeşm”den geldiği kabul edilmektedir¹³. Halk arasında "Pınar, memba, kaynak, göz" gibi kelimeler de çeşme karşılığında kullanılmıştır. Çeşmeler, kaynağından bir hazineye toplanarak veya borularla getirilerek, akıtılan suların alınmasına mahsus, lüleli veya musluklu, bir hazne şeklinde, mermerden, taştan veya buna benzer inşa malzemelerinden yapılmış, umuma mahsus su alma yerleridir¹⁴.

Çeşme kelimesinin Farça’da “göz” anlamındaki “çeşm” kelimesinden geldiği hususu genellikle kabul görmektedir. Su çıkan kaynak, pınar ve gözlere “çeşm” denilmesi, bunların akıtıldığı küçük yapılara da “çeşme” adının verilmesine sebep olmuştur¹⁵. Bazı kaynaklarda da çeşme yapısı; “kaynağından bir hazineye toplanarak veya borularla getirilerek akıtılan suların alınmasına mahsus lüleli veya musluklu bir hazne şeklinde mermer, taş gibi malzemeden inşa edilmiş umuma mahsus su alma yeri” olarak geçmektedir¹⁶.

Antik Roma’da yapılan çeşmeler, “Nympeum denilen bu yapılar hem hayvanların sulanması, hem içme suyu sağlama, hem de görsel bir zenginlik ortaya koyma amaçlarıyla yapılmışlardır. Ortaçağ Avrupası’nda çeşme küçük ve önemsiz bir yapı tipiyken Barok’ta gelişmiş ve anıtsal boyutta çeşme yapıları inşa edilmeye başlanmıştır. Türkiye’de Lale Devri’ne dek çeşme küçük, yalın ve genellikle bir duvara bitişik bir yapıdan ibaret olmuştur. Meydan çeşmeleri ancak 18. yy.’ın başında ortaya çıkmıştır¹⁷. XIII. ve XIV. yüzyıllarda çeşme kelimesi yerine, Arapça göz manasına gelen “ayn” tabiri ile “sıkaye” isimlerinin kullanıldığı, bu devrin kitabelerinden anlaşılmaktadır. Kitabelerinde genellikle “ayn” tabiri ile isimlendirilmiş Anadolu Selçuklu Devri çeşmelerine örnek olarak Sivas Gök Medresesi (670/1271) çeşmeleri ile Afyon/Bolvadin Alaca Çeşme (677/1278) gösterilmektedir¹⁸. “Ayn” yerine, daha seyrek rastlanmakla beraber kitabelerinde “sıkaye” geçen çeşmeler arasında da Tokat/ Pazar Hatun Çeşmesi (636/1239), Afyon’da bugün mevcut olmayan 1372 tarihli İki Lüle Çeşme ve Sinop Emir Şehabüddin (Şehabeddin) (833/1429) Çeşmesi sayılmıştır¹⁹. Anadolu’da eski geleneklerin devam ettiği bazı bölgelerde, “ayn” tabirinin XVI. hatta XVII. yüzyıllarda da çeşme kelimesinin yanı sıra kullanılmış olduğunu gösteren örnekler mevcuttur. Tokat’ta Müftü Mahallesi’ndeki 1595 tarihli çeşme bunun bir örneği olmaktadır²⁰.

Dağıtılan suyun kaynaktan kente ulaştığı son nokta olan çeşmeler, Osmanlı Mimarlığı’nın tarihsel süreç içerisinde değişen mimari moda/beğenisi, teknolojik düzeyini yansıtan önemli birer belge niteliğindedir²¹. Modern dünyanın yeni yaşama düzeni ile birlikte eski işlevlerini kaybettikleri için gündün güne sayıları azalan Osmanlı çeşmeleri, yüzyıllara göre konumlandıkları yerler itibarı ile kentlerin tarihi süreç içindeki gelişme alanları hakkında da fikir vermektedirler²². Kimi zaman Osmanlı yönetiminin etkin kişiliklerinin güçlerinin göstergesini sonsuza taşıma özlemi içerisinde hayır ve dua kazanma amaçlı, kimi zaman yönetimin gerçekleştireceği yeniliklerin ve değişimlerin mimari göstergesi olarak yaptırılan Osmanlı Çeşmeleri; Osmanlı Mimarlığı’nda organik sokak kurgusunun sürpriz meydanlarında vista noktası oluşturmada, külliyelerin, yapıların veya sokakların önemli cephe ve köşelerini vurgulamada kullanılmışlardır²³. Osmanlı kentinin fiziki yapısında çeşmeler önemli bir yere

¹¹ Sözen ve Tanyeli 1996, 58.; Hasol 2008, 121.

¹² Anonim 1988, 2655; Denктаş 2000b, 18.

¹³ Yurttaş ve Özkan 2002, 17.

¹⁴ Arseven 1983, 389; Önge 1997, 12; Geyik 2007, 10.

¹⁵ Eyice 1993, 277-287; Ödekan 1987, 396; Barışta 1991, 17-32; Barışta 1993, 105-106; Barışta 1995, 19-26; Sarı, 1996, 38; Acun 1999, 74-633; Dündar 1999, 552; Özkarcı 2001, 164-210; Pektaş 2002, 203-218; Türker 2002, 167-184; Yıldız 2003, 167.

¹⁶ Arseven 1983, 388-389; Karpuz 1996, 27-32; Denктаş 2000a, 188-190; Boran, Tüfekçioğlu ve Erdal 2002, 17-32; Yıldız 2003, 167; Bölükbaşı 2004, 52, 89;

¹⁷ Sözen ve Tanyeli 1996, 58; Yıldız 2003, 167.

¹⁸ Önge 1997, 49, 52.

¹⁹ Önge 1997, 5, 46; Esemenli 1990, 141, 142.

²⁰ Önge 1997, 5.

²¹ Nuray Kara Pilehvarian 2002, 247.

²² <https://www.tukav.org.tr/haber/osmanli-cesme-mimarisi.html>

²³ <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=384316> Osmanlı Çeşme Mimarisi.

sahiptir²⁴. Kentteki hemen her mahallede en az bir çeşmenin bulunması gerekiyordu. Mahalle dokusunun oluşumunda ve gelişiminde çeşmeler belirleyici unsurlardan birisi olmuştur²⁵.

Çeşmeler, buldukları yer ve kullanım amaçlarına göre farklı gruplara ayrılmaktadır²⁶. Bunlar; Hususi Çeşmeler - Oda Çeşmeleri; Şehir şebekesi künkler vasıtasıyla umumi binalara, saraylara, konaklara verilerek, halka ait evlerin umumi çeşmelerden istifade etmesi sağlanmıştır. Eski saray ve konak odalarında temizlik ve abdest almak için yapılan oda çeşmeleri, dönemin özelliklerini taşıyan mimari unsurlardır (Topkapı Sarayı oda çeşmeleri gibi). Bunlar genelde yapıldığı dönemin üslup özelliklerini taşıyan süsleme öğeleriyle bezenmiştir. Umumi Çeşmeler - Mahalle Çeşmeleri; Su haznesinin önünde kemerli niş içinde, bezemesi, ayna taşı ve kitabesi, tekne taşından oluşan mimari yapısı ile halkın su ihtiyacı için, binalara bitişik olarak veya köşe başlarında yalnız başına ya da yine başka bir binaya bitişik olarak yapılan, tek yüzlü veya birkaç yüzlü olarak yapılan basit çeşmelerdir.

Abidevi Çeşmeler; meydan çeşmeleri ve sebilli çeşmeler şeklinde iki kısımda incelenebilir; Meydan çeşmeleri, halka su verme işleminin yanı sıra şehir peyzajını süslemek için önemli noktalara yapılmış mimari değeri yüksek eserlerdir. Meydan çeşmeleri, abidevi bir öğe olarak, özellikle Lale Devrinden itibaren görülmeye başlar. Meydan çeşmelerinden iki veya üç cephe ve her cephesinde lülesi olanlarına “çatal çeşme” de denmektedir. Arapça “tatlı su” anlamına gelen selsebil, bahçe veya ev içerisinde sadece estetik düşüncelerle, su şırıltısının sesini dinleyerek serinlemek amaçlı, üst üste yapılmış küçük çanaklardan oluşan su yapılarıdır. Yukarıdan alttaki çanaklardan aşağı inen su, kurna veya havuza dökülmektedir²⁷.

Malatya Çeşmeleri²⁸

Yer altı su kaynaklarının fazla olduğu Malatya’da çeşme yapılarının oldukça önemli olduğunu görülmektedir. Suyla inşa edilen medeniyetlerin kültürünü oluşturan çeşmeler, Malatya’da mahallelere, meydanlara, sokaklara, yol güzergâhlarında önemli yer tutmaktadır. Malatya İli’nin su kaynaklarını akarsular ve yer altı su kaynakları oluşturmaktadır. Malatya Merkez İlçe ve yakın çevresinde birçok kaynak alanları vardır. Bu kaynak alanlarından bazıları Derme Pınarbaşı Kaynağı, İnek pınarı Kaynağı, Elemendik Kaynağı, Horata Kaynağı ve Orduzu Pınarbaşı Kaynağı oluşturmaktadır. Dolayısıyla Suyun ve su kaynaklarının çok olduğu Malatya kentinde çeşmeler, diğer eserlerle birlikte ön plana çıkmaktadır.

"Malatya Çeşmeleri" ile ilgili kaynaklar sınırlıdır. En önemli başvuru kaynakları arasında “Malatya Kültür Envanteri 2014” adlı Malatya Valiliği İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü’nün yayınlamış olduğu Kültür Envanteridir. Bu kitapta ilçelerdeki Kültür Varlıkları ayrı ayrı değerlendirilerek çeşmeler dinsel ve kültürel yapıların arasında yer almıştır.

Malatya Çeşmeleri ile ilgili bazen ilçe, bazen de eser bazında makaleler yazılmıştır. Bu makalelerin içerisinde en önemlilerinden birisi Nurşen Özkul Fındık’ın “Hekimhan Çeşmeleri” konulu makalesidir. Bu makalede yüzey araştırması yapılan çeşmeler hakkında bilgi verilmiş, tanımlamaları, cephe düzenlenmesi, süslemesi, malzemesi ve teknik özellikleri anlatılarak daha sonra değerlendirmeleri yapılmıştır.

Malatya İl, İlçe ve Mahallerinde yapılan yüzey araştırması sonucunda, 61 çeşme yapısının günümüze kadar ulaştığı görülmektedir. Bu çeşmelerden sadece sekiz tanesi “Korunması Gerekli Taşınmaz Kültür Varlığı” olarak tescillidir. İncelenen çeşmelerin belgeleme işlemleri yapıp, Anadolu çeşme mimarisi içerisindeki yeri belirlenmeye çalışılmış, sonrasında Anadolu’daki diğer çeşme yapılarıyla karşılaştırılması yapılmıştır. Ancak makalenin kapsamı, incelenen çeşmelerin tamamının bilgilerini vermeye yeterli olmadığından burada genellemeler yapılarak özellikli olan bazı çeşmelerin bilgilerine yer verilmiştir.

Malatya çeşmeleri, Osmanlı başkenti İstanbul’da 15. yüzyıldan itibaren görülmeye başlayan ve 16. yüzyılda karakteristik özelliklere sahip klasik Osmanlı çeşme biçimi olarak kabul edilen, sivri kemerli, niş, ayna taşı, kitabe, tekne ve onun iki yanında oturma sekilerinden oluşan şemanın taşra uygulamaları

²⁴ Ödekan 1992a, 281-297; Önge 1997, 1.

²⁵ Cerasi 1999, 191.

²⁶ Arseven 1954, 495; Ödekan 1992b, 488; Arseven 1983, 390; Gündoğdu 2006, 41; Geyik 2007, 10.

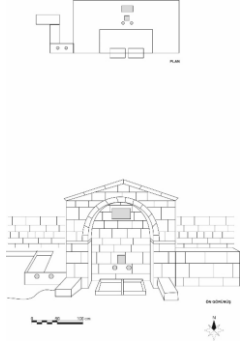
²⁷ Aytöre 1962, 65; Ödekan 1997, 1631; Geyik 2007, 11.

²⁸ Çizimler Fatih Keleş, Fotoğraflar Dilare Derici’ye aittir.

olarak karşımıza çıkmaktadır. İstanbul’da ise 17. yüzyılda bu şemaya silmeli çerçevelenmeler eklenerek daha anıtsal görünümlü çeşmeler inşa edilmiştir²⁹.

İncelenen çeşmelerin 1’i Merkezde, 2’si Akçadağ İlçesinde, 26’sı Arapgir İlçesinde, 2’si Arguvan İlçesinde, 1’i Battalgazi İlçesinde, 8’i Darende İlçesinde, 1’i Doğanşehir ilçesinde, 16’sı Hekimhan ilçesinde, 2’si Yazihan İlçesinde, 2’si Yeşilyurt İlçesi olmak üzere toplamda 61 çeşme tespit edilmiştir. Bu çeşmelerden sadece 13 tanesi günümüzde halen kullanılmamaktadır. Diğer çeşmelerden bazıları tamamen faal olmasa bile azda olsa suları hala günümüzde kullanılmaya devam etmektedir. İl ve ilçe merkezlerinde zamanla imar faaliyetlerinin artması, coğrafi sebepler ve kaçak kazılar gibi sebeplerden dolayı Malatya’da bazı İlçelerde çeşme yapıları günümüze ulaşamamış, bazı ilçelerde ve il merkezinde ise çok azı günümüze ulaşmıştır. Aşağıda, incelenen çeşme yapılarından konumu ve mimari öğeleri açısından Malatya Çeşmeleri konusunda fikir verebilecek bazı örnekler verilmiştir. Çeşmeler Topoğrafik Konumu, Cephe Düzeni, Malzemesi, Üst Örtü Biçimi, İşlevi, Süslemesi ve Yapım Tarihi başlıklarında ayrılarak bunlara örnekler verilmiştir.

Topoğrafyası: Malatya’daki çeşmeler yerin topoğrafik yapısından dolayı toprağa bağımlı olarak, su kaynakların olduğu yere inşa edildikleri için genellikle deposuz olarak inşa edilmişlerdir. Depolu gurupta toplamda dört adet çeşme tespit edilmiştir. Deposuz olanlardan birisi Çatal Çeşme’dir. Çatal Çeşme Hekimhan İlçesi, Sarıkız Köyü, Gedikler Mahallesi’ndedir (Çizim-1, Resim-1). Depolu olanlardan Gümüşpınar çeşmesi ise Hekimhan İlçesi Gümüşpınar Mahallesi’nde yer almaktadır (Resim-2).

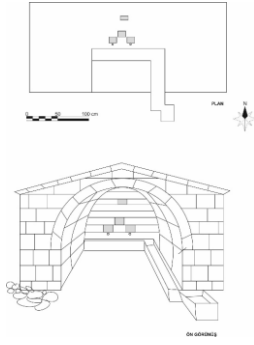
Çizim-1. Çatal Çeşme Plan ve Ön Cephe

Resim-1. Çatal Çeşme Ön Görünüş

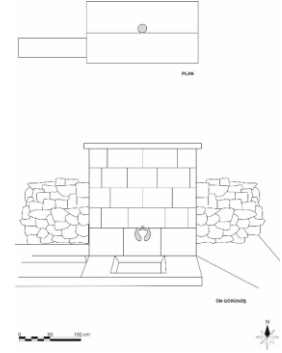
Resim-2. Gümüşpınar Çeşmesi Deposu

Cephe Düzeni: Malatya Çeşmeleri genellikle tek cepheli olarak yapılmıştır. Tek cepheli olarak yapılan çeşmelerin cepheleri sivri kemer veya yuvarlak kemerle hareketlendirilmiştir. 17 yuvarlak kemerli çeşme, 29 sivri kemerli çeşme, 11 derin nişli eyvan kemerli, 4 nişsiz çeşme olduğu, Ayrıca iki çeşme yapısının da ikiyüzlü –çift cepheli- olarak kullanıldığını görülmektedir. Bunlardan derin nişli ve yuvarlak kemerli olan bir çeşme Aşağı Pınar Çeşmesidir. Arapgir İlçesi Anberge Mahallesi’ndedir (Çizim-2, Resim-3). Çeşmelerin içerisinde düz ve hareketsiz cepheye sahip olanlar da vardır. Oluk Pınar Çeşmesi’nin cephesi düz ve hareketsizdir. Oluk Pınar Çeşmesi Hekimhan İlçesi Karamahmut Köyü’nün girişinde yer almaktadır (Çizim-3, Resim-4). Çatılı Çeşme ise yuvarlak kemere sahip olanlardan birisidir. Bu çeşme Arapgir İlçesi (Orman Sırtı) Cücügen Mahallesi’ndedir (Çizim-4, Resim-5). Yine Yukarı Pınar Çeşmesi sivri kemeri ile Malatya Çeşmeleri içerisinde en fazla sayıya sahip olan sivri kemerli grubun içerisine dahildir. Yukarı Pınar Çeşmesi Hekimhan İlçesi, Şehit Fethi Akyüz Mahallesi’ndedir (Çizim-5, Resim-6).

²⁹ Pilehvarian, Urfalhoğlu ve Yazıcıoğlu 2000, 50-51.

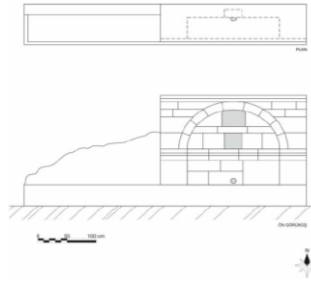
Çizim-2. Aşağı Pınar Çeşmesi Plan ve Ön Cephe Çizimi

Çizim-3. Oluk Pınar Çeşmesi Plan ve Ön Cephe Çizimi

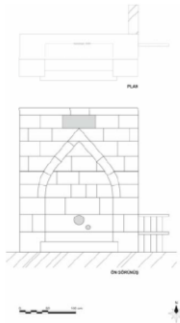
Resim-4. Oluk Pınar Çeşmesi Ön Cephe Görünümü

Çizim-4. Çatılı Çeşme Plan ve Ön Cephe Çizimi

Resim-5. Çatılı Çeşme Ön Cephe Görünümü

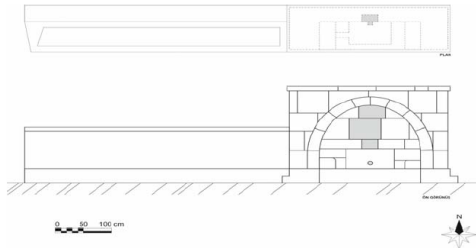

Çizim-5. Yukarı Pınar Çeşmesi Plan ve Ön Cephe

Resim-6. Yukarı Pınar Çeşmesi Ön Cephe Görünümü

Malzemesi: İncelenen Malatya çeşmelerinde genellikle kesme taş aralarda moloz taş ve üst örtüde ise kesme blok taş kullanılmıştır. 29 çeşme yapısının ön cephelerinde düzgün kesme taş, arka cephelerinde ve aralarda moloz taş, 26 yapısının ön ve arka yüzleri düzgün kesme taştan yapılmıştır.

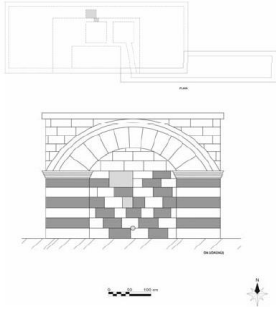
Çizim-6. Can Pınarı Çeşmesi Plan ve Ön Cephe

Resim-7. Can Pınarı Çeşmesi Ön Cephe Görünümü

Arapgir İlçesinde 1 çeşmede ayna taşında mermer blok taş kullanılmış, Darende İlçesinde sadece iki çeşmede mermer süsleme amaçlı kullanılmıştır. Bunun yanında Çeşmelerde süsleme amaçlı iki renkli

taş kullanımı vardır. Arapgir İlçesinde 2, Hekimhan İlçesinde 1 olmak üzere toplam üç çeşmede renkli taş malzeme kullanılmıştır. Battalgazi İlçesinde 1 çeşmede, kesme taş ve kerpiç malzemenin bir arada kullanımına rastlanılmaktadır. Arapgir İlçesi (Orman Sırtı) Cücügen Mahallesi'nde bulunan Can Pınarı'nda tamamıyla kesme taş kullanımı görülmektedir (Çizim-6, Resim-7). Bununla beraber Kuru Çeşme'de iki renkli taş kullanımı vardır. Bu çeşme Arapgir İlçesi, Cömertli Mahallesi, Cömertli Mezarlığı yanında bulunmaktadır (Çizim-7, Resim-8).

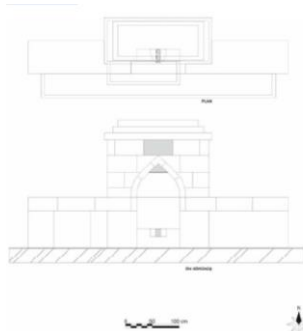

Çizim-7. Kuru Çeşme Plan ve Ön Cephe

Resim-8. Kuru Çeşme Ön Cephe Görünümü

Üst Örtüleri: Üst Örtüler de çeşmelerin cephe düzenlerinin önemli mimari ögesidir. Bazı üst örtüler yanın dış görünüşüne oldukça etkilemektedir. Malatya çeşmelerinde üst örtüsü günümüze kadar ulaşabilen yapılarda bu üst örtü, genellikle blok taştan saçaklı ve düz dam şeklindedir. Bunların dışında ilçelerdeki 6 çeşme yapısının üzerinin beşik tonoz ile örtülü olduğu görülmektedir. Hekimhan'da bulunan Gümüşpınar Çeşmesi'nin üst örtüsü sanduka biçimli olup bu haliyle diğerlerinden ayrılmaktadır. Çeşme Hekimhan İlçesi, Gümüş Pınar Mahallesi'ndedir (Çizim-8, Resim-9).

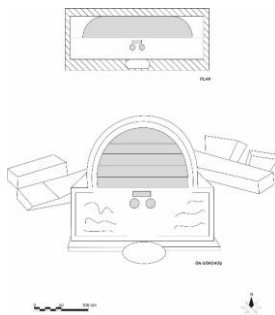

Çizim-8. Gümüşpınar Çeşmesi Plan ve Ön Cephe

Resim-9. Gümüşpınar Çeşmesi Ön Cephe Görünümü

Müze Bahçesi'ndeki Çeşme: Yine cephe düzenine göre bazı çeşmeler diğerlerinden farklıdır. Müze bahçesine sergilenen ve hala faal olan bu çeşme yuvarla ve iç içe kademeli kemerlidir. Çeşme ön cephesinde yer alan 50x90 cm. ölçülerindeki altı sıra halindeki köfeki taşa kabartma tekniği ile yazılı olan kitabesi vardır (Çizim-9, Resim-10).

Çizim-9. Müze Bahçesindeki Çeşme Plan ve Resim-10. Müze Bahçesindeki Çeşme Ön Cephe Görünümü

Yaptırımı bilinmemektedir. Tek parça blok taştan ve oldukça küçük ölçekli formda olması, duvar içerisine inşa edildiğini, duvar çeşmesi olarak yapıldığını göstermektedir. Çalışmalar esnasında böyle bir duvar çeşmesi formuna başka yerde rastlanılmamıştır. Çeşme 1917 yılında yaptırılmıştır. Müze bahçesindeki çeşmenin ön cephesinde yer alan Kitabesinin yazılışı³⁰:

ما شاء الله

باق خوشن بر چشمه در کیم چوق شکرانه

..... اولدی بر ازاده نک

بنده یازار بویلجه بوقطعه ی تاریخ ایچون

کل صوین ایچ خیریدر بو اق صونی غازاده نک

سنه ۱۳۳۵

Kitabenin Metni:

Maşallah

Bak Hoşna(Hoşneva) Bir Çeşme Der Kim Çok Şükranı

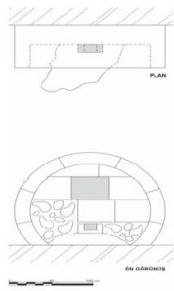
.....Oldu Bir.....Azedenin

Bende Yazar Böylece Bu Kıt'ayı Tarih İçün

Gel Suyun İç Hayrıdır Bu Aksuni Gazedenin”

Sene 1335

Osmanpaşa (Ali Velik Zade) Çeşmesi: Arapgir İlçesi, Osmanpaşa Mahallesi, Arapgir Eskişehir Vadisi yerleşiminde, Gümrükçü Osmanpaşa Camisi ile Osmanpaşa Hamamı arasındaki doğrultuda yolun sağ tarafında meyilli bir arazi üzerine inşa edilmiştir. Çeşme kitabesine göre, Banisi olarak Hacı Ali Velik Zade ismi ve H.1202 (M.1787-1788) yılında yaptırıldığı yazmaktadır (Çizim-10, Resim-11).

Çizim-10. Osmanpaşa Çeşmesi Plan ve Ön Cephe Çizimi

Resim-11. Osmanpaşa Çeşmesi Ön Cephe Görünümü

Çeşmenin cephesi adeta tam bir daire oluşturmakta ve cephede daire biçimli taşkınlığı bulunmaktadır. Çeşme bu haliyle diğerlerinden farklıdır. Çeşme 1787-1788 yıllarında yaptırılmıştır.

Üst örtüsü belli olmayan dairevi nişte, üstte mermer kitabe, kitabe altında taştan oyularak yapılmış olan lüle, lüle altında yıkılan niş duvarı ve yekpare taştan oyularak yapılmış olan kurnanın bir kısmı görülmektedir. Orijinal su lülesi ile farklı bir görüntü sergilemektedir.

Kitabenin Yazılışı:

³⁰ Kitabelerin okunması ve Türkçe yazılışları Muhammet Emin Çimendağ (Arapça-Farsça-Osmanlıca Yeminli Mütercim) tarafından yapılmıştır.

صاحب الخيرات الحاج

على ولك زاده

سنه ١٢٠٢

Kitabenin Metni:

sahibül -hayrat el-hacc

ali velikzade

sene: 1202

İnançlar: Malatya’da bazı çeşmeler şifalı olarak nitelendirilmiş olduğundan etrafına farklı mekanlar ilave edilmiştir. Bu mekanlar işlev yönüyle çeşmeyle bağlantılıdır. Yazıhan Seyit Ali Sultan Ziyareti Çeşmeleri bunlara örnek teşkil etmektedir. Çeşmeler ziyaretgah olarak kullanılmaktadır.

İki ziyaretgahtan birincisi olan çeşme kitabesine göre Hüseyin Bin Yusuf tarafından yaptırılmıştır. Kitabede H. 1231 - M. 1815 tarihi okunmaktadır. Sivri kemer içerisinde niş üzerinde 27x50 cm. ölçülerinde köfeki taşına kabartma tekniği ile yazılmış dikdörtgen kitabe üzerinde 5 satırlık Osmanlıca yazı yer almaktadır.

Kitabenin Yazılışı:

صاحب الخيرات والحسنات

حسين بن يوسف إلهي رحمتك

ارزان قيل سن ودولتلي نام زاد

صان قيل سن خيرات صاحبينه رحمة

ايليه الله بحقي اول حبيب الله ١٢٣١

Kitâbenin Metni:

sahibül hayrat vel hasanat

hüseyin bin yusuf

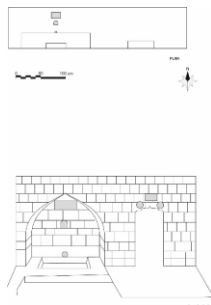
ilahi rahmetin üzerine kılasın

ve devletli namzade san kılasın

hayratı sahibine rahmet

eyleye allah bi hakkı evvel habibullah 1231

Seyit Ali Sultan Ziyareti Çeşmesi-I: Seyit Ali Sultan Ziyareti iki mekândan oluşmaktadır. İki mekândan oluşan yapıya kuzey cephede yer alan sivri kemerli açıklıktan geçilmektedir.

Çizim-11. Seyit Ali Sultan 1. Çeşmesi Plan ve Ön Cephe Çizimi

Resim-12. Çeşmenin Ön Cephe Görünümü

Çeşme yapısının yan tarafında asıl ziyaret mekânına girişi sağlayan kaş kemerli kapı açıklığı ve kapı açıklığı üzerinde sağlı sollu geometrik desenli yıldız motifi ile ortada hayat ağacı motifi ve iki bölme halinde olan 27x65 cm ölçülerindeki kitabe yer alır (Çizim-11, Resim-12).

Seyit Ali Sultan Ziyareti Çeşmesi-II: 2. Çeşme Malatya İli, Yazıhan İlçesi, İri Ağaç Mahallesi, Köy İçi mevkiinde, 1 nolu pafta 24 nolu parsel üzerindedir. Ziyaret mekânının doğusunda havuzu ve doğu cephe duvarında su kanalı, güneyinde su depoları ile kuzeyinde aşevi, ocak ve helâ mekânları olmak üzere sonradan inşa edilen müstemilat birimleri yer almaktadır. Kitabesine göre Ali Seyid Makam (Sultan) tarafından yaptırılmış, Hüseyin oğlu Yahya Hammad tamir ettirmiştir. Kaş kemerli ziyaret kapısı üzerinde bulunan kitabeğe göre, H. 1264 (M. 1846) yılında yaptırılmıştır. Kaş kemerli ziyaret kapısı üzerinde 25x50 cm. ölçülerinde köfeki taş kabartma tekniği ile arapça harflerle yazılmış dikdörtgen kitabesi bulunmaktadır.

Kitabenin Yazılışı:

لله خير انكشافه بو شفاده

علي سيد مقام بو دام صيوايچوك شفادر دارده

..... مثل جنان قيل بونده بونده

حسين او غلو يحيى حماد تعمير اتدردي وحتى اشى

سنه ١٢٦٤

kitâbenin metni:

.....*bu şifada l'illahi hayr inkişafda*

ali seyyid makam bu damı suyu için şifadır.... derde

.....*misl-i cinan kıl bunda bunda*

hüseyin oğlu yahya hammad tamir itirdi ve hatta işi.....

..... *sene: 1264*

kitâbenin anlamı:

.....*bu şifada allah için hayır oluşmakta*

ali seyyid makam bu damı suyu için şifadır.... derde

..... *cennet bahçesi kıl burayı bunda*

hüseyin oğlu yahya hammad tamir itirdi ve hatta işi.....

.....

senesi, 1846

Çeşme yapısının yan tarafında asıl ziyaret mekânına girişi sağlayan kaş kemerli kapı açıklığı ve kapı açıklığı üzerinde sağlı sollu geometrik desenli yıldız motifi ile ortada hayat ağacı motifi ve iki bölme halinde olan 27x65 cm ölçülerindeki kitabe yer alır.

Çizim-12. Seyit Ali Sultan 1. Çeşmesi Plan ve Ön Cephe Çizimi

Resim-13. Ziyaret Mekanının Giriş Kısmı

Bu kitabedeki mısralardan biri üzerinde “suyu için şifadır....derde” yazmaktadır. Bundan dolayı halk arasında şifalı su olarak anılmakta ve çeşme ziyaret mekânına dönüştürülmüştür. Kaş kemerli açıklıktan

girilen asıl ziyaret mekânı kareye yakın dikdörtgen planlı olup sac malzeme ile yapılmış kırma çatı ile üzeri örtülmüştür (Çizim-12 Resim-13). Güneye bakan ön cephesindeki nişi çevreleyen düzgün sivri kemerli bulunmaktadır. Niş içerisinde üstte kaş kemerli tas nişi bulunur. Yöre halkından edindiğimiz bilgiye göre tas nişi günümüzde mum yakmak için kullanılmaktadır. Ayrıca sivri kemer içerisinde oval formda yekpare taştan oyularak yapılmış orijinal su lülesi bulunmaktadır.

Resim-14. Giriş Kısmı Süsleme Detayı

Resim-15. Çeşmenin Cephe Görünümü

Suyun döküldüğü kurna yekpare taştan kare olarak yapılmış ancak günümüzde dinlenme sekileri ile yalağın etrafı beton harç ile sıvanmıştır. Çeşme yapısının yan tarafında yer alan ziyaret mekanına girişi sağlayan kapının kaş kemerli ve kemer birleşim noktasında günümüzde deforme olmuş hayat ağacı motifli, geometrik motifler ile çevrelenmiş altı kollu yıldız motifli ile hemen üzerinde yer alan kitabesindeki geometrik şekiller yapıyı ayrıcalıklı hale getirmektedir (Resim-14 ve Resim-15).

Dinlenme sekileri: Çeşmeye su doldurmak için gelenlerin üzerine su sıçramaması ve dinlenmeleri için yapılan, niş içerisine veya kemer ayaklarının önüne yerleştirilen, yüksekçe, yatay taştan bir düzlüktür. Asıl işleviyle birlikte su içmeye veya su doldurmaya gelen insanların aynı zamanda sohbet ettikleri, dinlendikleri mekânlar olan çeşmelerde su yalaklarının etrafında oturmak, testi koymak gibi işlevleri üstlenen yerden yükseltilmiş yapı elemanlarıdır³¹. Çeşmelerde su yalaklarının ve dinlenme sekilerinin, bazen çeşmelerin önlerinden geçen yolların zamanla kotlarının yükselmesi, betondan kaldırım dökülmesi toprak kayması ve onarım gibi sebeplerle toprak kotu altında kaldığı görülmektedir. Bunun yanında birçok yapıda yekpare blok kesme taştan su yalaklarının olduğunu ve günümüzde kullanıldığı anlaşılmaktadır³². Malatya’da incelenen çeşmelerin içerisinde 26 çeşmenin dinlenme sekilerini orijinal olarak muhafaza ettikleri görülmektedir. Bunlardan Arapgir İlçesi, Anberge (Kayakesen) Köyü, köyün çıkışındaki Güğümcü Hüseyin Ağa Çeşmesi’nin sekiliği ile Darende İlçesi, Kılıçbağ Mahallesi, Reşitağa(Zaimoğlu) Camii bahçe duvarı içerisinde Reşitağa (Zaimoğlu) Camii Çeşmesi’nin sekiliği güzel birer örnek olmaktadır (Resim-16 ve Resim-17).

Resim-16. Güğümcü Hüseyin Ağa Çeşmesi Sekilik Görünümü

Resim-17. Reşitağa (Zaimoğlu) Camii Çeşmesi Sekilik Görünümü

Su Lüleleri: Malatya çeşmelerinde, özellikle Arapgir İlçesinde, çeşme ön cephesinde yer alan su lüleleri taştan oval formları, malzemeleri ile birbirleriyle oldukça benzerlik göstermektedirler. Su lüleleri, ilk başta göze en çok çarpan ve orijinal hali ile günümüze kadar ulaşabilmiş olan parçaları olmaktadır. Önceleri çeşmelerin suyu, ayna taşının orta kısmında açılan musluksuz lülelerden akmakta

³¹ Karademir 2007, 194.

³² Karademir 2007, 194.

iken daha sonraları suyun ziyan olmaması için çeşmelere musluk takılmıştır. Malatya'da özellikle Arapgir, Eski Şehir Vadisi, Osmanpaşa Mahallesi çeşmelerinin büyük kısmında yekpare taştan oval formlu orijinal su lüleleri bulunmaktadır. Lüleleri orijinalliğini koruyan çeşme sayısı 20'dir. Arapgir İlçesi, Osmanpaşa Mahallesi, Arapgir Eskişehir Vadisi yerleşiminde Deveci Han yolunun üst tarafında bulunan Kapıcıoğlu Çeşmesi (Resim-18), Arapgir İlçesi, Osmanpaşa Mahallesi, Arapgir Eskişehir Vadisi Yerleşiminde bulunan Osmanpaşa Ali Velikzade Çeşmesi (Resim-19) ve yine Arapgir İlçesi, Osmanpaşa Mahallesi, Arapgir Eskişehir Vadisi'ndeki Anlacı Çeşmesi'nin (Resim-20) su lülesi taştan yapılmış ve orijinal durumlarını korumaktadır.

Resim-18. Kapıcıoğlu Çeşmesi Resim-19. Osmanpaşa Çeşmesi Resim-20. Şehir Anlacı Çeşmesi Lülesi
Kurnası ve Oval Formlu Lülesi Kitabe, Lüle ve Kurnası

Musluk Taşları-Ayna Taşları: Musluk ya da ayna taşı; Osmanlı çeşmelerinde musluğun takıldığı yerde yer alan mermer levha anlamına gelmektedir³³. Diğer bir deyişle Musluğun tutturulduğu taş veya maden parçasıdır³⁴. Malatya'da 38 adet çeşmede nişin yüzünü kaplayan bezemesiz düzgün taşlardan birinin ayna taşı olarak kullanıldığı görülmektedir. Bölgede bulunan köfeki taşından yapılan bu taşlar aşağı yukarı aynı boyutlardadır. Arapgir İlçesi, Osmanpaşa Mahallesi, Arapgir Eskişehir Vadisi yerleşiminde Deveci Han yolunun üst tarafında bulunan Kapıcıoğlu Çeşmesi'nin ayna taşı oldukça sadedir (Resim-21), buna karşılık Darende İlçesi, Balaban Mahallesi, Davutlu Caddesi, Karpuz Sokağı Çıkmazı'nda yer alan Abdurrahman Paşa Çeşmesi'nin (1130/1717)³⁵ ayna taşı süslemelidir (Resim-22).

Resim-21. Kapıcıoğlu Çeşmesi Mermer Ayna Taşı Resim-22. Abdurrahman Paşa Çeşmesi Süslü Ayna Taşı

Aydınlatma nişleri: Malatya çeşmelerinin ikisinde; Darende Reji Binası Çeşmesi ile Hatipli Çeşmesinde ön yüzünde aydınlatma nişleri halk arasında mumluk olarak tasvir edilen küçük nişler görülür. Bu nişler çeşmenin deposundaki suyun havalandırılması ve aynı zamanda içerisinde havalandırılması işlevini görmektedir.

Reji Binası Çeşmesi (Tekel Binası Çeşmesi):

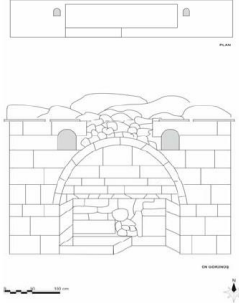
Darende İlçesi, İbrahimpaşa Mahallesi, Kemallı Caddesi, Farklı bir konumda karşımıza çıkan çeşme Ağıllı Sokakta 46/a nolu evin bahçe duvarındaki Kavlak Çeşme'sinin arka yüzünde, bahçe duvarının

³³ Sözen ve Tanyeli 1996, 32.

³⁴ Işıkdoğan 2013, 90.

³⁵ Şancı 2013, 185-188; Eserde çeşmesi ve süslemeli ayna taşı ayrıca tanımlanmış ve anlatılmıştır.

bahçe içerisine bakan iç kısmına, konut tarafına yapılmıştır. Suyu akmayan çeşme bugün kullanılmamaktadır. Yöre halkından edinilen bilgiye göre Kavlak Mevlüt Efendi tarafından yaptırıldığı söylenmektedir. Çeşmenin kitabesi bulunmamaktadır. Yöre halkından edinilen bilgiye göre çeşme, geçmişte Reji binası (tekel binası) bahçe duvarında 1900'lerin başında yapıldığı söylenmiştir (Çizim-13 Resim-23).

Çizim-13. Reji Binası (Tekel Binası) Çeşmesi Planı Resim-23. Reji Binası Çeşmesi Ön Cephe Genel Görünümü ve Cephe Görünüşü

Bağımlı çeşmeler gurubunda duvar çeşmesi olarak yapılmıştır. Çeşme nişinin içerisinde düzgün kesme taşların yerinden sökülmesinden anlaşıldığı kadarıyla içi kısımlarda moloz taş kullanılmıştır. Kitabesi bulunmayan farklı bir konumda karşımıza çıkan yapıda, sivri kemer ile kemerin sağında solunda yer alan yuvarlak kemerli nişleri yapının cephesine zenginlik katmaktadır. Cephenin sağında ve solunda bulunan nişlerin altında düzgün kesme taş üzerine işlenmiş birer çarkı felek motifi vardır (Resim-25 ve 25).

Resim-24. Reji Binası Çeşmesi Sağ Aydınlatma Nişi ve Çarkıfelek Motifi Görünümü

Resim-25. Reji Binası Çeşmesi Sol Aydınlatma Nişi ve Çarkıfelek Motifi Görünümü

Hatıpli Çeşmesi: Aydınlatma nişlerine sahip bir başka çeşme ise Hatıpli Çeşmesi (İstiklal Çeşmesi) dir Darende İlçesi, Gürpınar (Aşudu) Mahallesi, Tahir Baykal Evi'nin yan tarafındaki yokuş aşağı dar sokağın başındadır. Günümüzde şebeke suyu akan çeşme kullanılmaktadır. 1995 ve 2014 yılı olmak üzere iki defa onarım geçirmiştir. Muallim Tahir-Hafız Mehmet-Hafız İbrahim-Ebubekir Sıtkı tarafından yaptırılmıştır. Günümüz Türkçesi ile yazılmış kitabe üzerinde 1926 yılı yazılıdır. Geçmişte kitabesi olan çeşmenin günümüzde sol taraftaki duvar üzerinde asılı Türkçe yazılı mermer kitabesi bulunmaktadır.

Kitâbenin Metni:

müfettiş nami ve nuri

beyler himmeti

gayret etti dört kişi

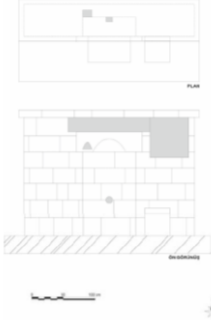
muallim tahir zaman

mezunu-hafız mehmet

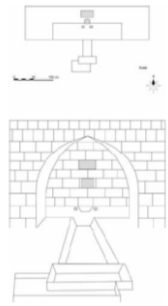
-hafız ibrahim-ebubekir

sıtkı 1926.

Çevre halkından edinilen bilgiye göre kitabenin altındaki sağda ve solda bulunan iki yuvarlak kemerli nişin aydınlatma amaçlı olarak kullanıldığı öğrenilmiştir. Yapı genel olarak sade bir görünüme sahiptir. Yapıya hareket katan sadece kemeri ve İstiklal Harbi sonrası yapılmış olan Ayyıldız motif olmaktadır (Çizim-14, Resim-26 ve 27).

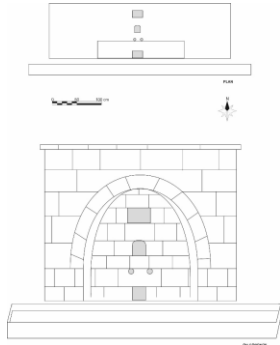

Çizim-14. Hatipli Çeşmesi Resim-26. Hatipli Çeşmesi'nin cephesi Resim-27. Hatipli Çeşmesi'nde ay ve yıldızlar Planı ve Cephe Görünüşü

Çizim-15. Karaterzi Çeşmesi Planı ve Cephe çizimi Resim-28. Karaterzi Çeşmesi ön cephe Görünüşü

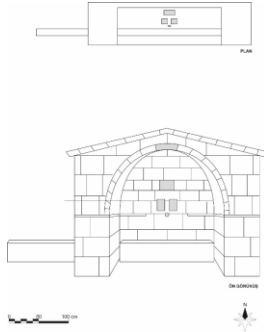
Resim-29. Karaterzi Çeşmesi Kitabesi ve Dilek Mumu Yakılan Tas Nişi

Çizim-16. Gözene Köyü Çeşmesi Planı ve Cephe Görünüşü

Resim-30. Gözene Köyü Çeşmesi Cephe Görünümü

Tas nişleri: Malatya Çeşmeleri'nin hemen hemen hepsinde çeşme ön yüzünde ayrıca tas nişinin olduğu görülmektedir. Ancak bazı çeşmelerde tas nişleri farklı amaçla, Cuma akşamları dilek mumu yakmak amacı ile kullanılmıştır. Doğanşehir Karaterzi (Çizim-15, Resim-28 ve 29), Yeşilyurt Gözene (Çizim-16, Resim-30), Hekimhan Ağ Pınar Çeşmelerinde (Çizim-17, Resim-31) çeşme ön cephesinde bulunan tas nişleri aynı zaman da Cuma akşamları dilek mumu yakmak için kullanılmaktadır.

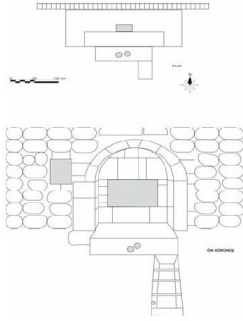

Çizim-17. Ağpınar Çeşmesi Planı ve Cephe Görünüşü

Resim-31. Ağpınar Çeşmesi Cephe Görünümü

Çıralık Bölümü: Bazı Malatya çeşmelerinde çıralık bölümlerinin de olduğu anlaşılmaktadır. Bunlardan Arapgir Onar Köyü çeşme cephesindeki tas nişi mum yakmak için kullanılırken aynı zamanda çeşme meydanı içerisinde yer alan üzeri basık kubbeli yapının içerisinde de çıralık bölümünün olduğu görülmektedir (Çizim-18, Resim-32).

Çizim-18. Onar Çeşmesi Planı ve Cephe Görünüşü

Resim-32. Onar Çeşmesi ve Çıralık Görünümü

Yine buna benzer şekilde Yazıhan Seyit Sultan Ali Ziyaretinde bulunan çeşmeler ziyaret haline getirilmiş ve tas nişleri içerisinde dilek mumları yakılmaktadır.

Resim-33. Meryem Ana Kilisesi Çeşmesi kilise apsisi kabartması

Resim-34. Meryem Ana Kilisesi Çeşmesi çiçek kabartması

Resim-35. Kavlak Çeşmesi Kemer Sağındaki Yıldız³⁶

Resim-36. Ağpınar Çeşmesi Kemer

Resim-37. Garip Ağaolu Çeşmesi

Resim-38. Garip Ağaolu Çeşmesi

³⁶ Şancı, 2013; Eserde çeşme ve süslemeli ayna taşı detaylı olarak tanımlanmış ve anlatılmıştır.

Alınlığındaki Süsleme

Hayat Ağacı, Üçgen ve Ay Motifleri Gül Bezek Motifi

Süslemeler: İncelenen örneklerde süslemeye fazla yer verilmediği tespit edilmiş, bazen süslemede profilli silmeler sınırlı sayıda kullanıldığını bazı çeşmelerin cephelerinde kabartma tekniğinde geometrik, bitkisel, ay yıldızı ve rozet motiflerinin kullanıldığı görülmüştür. Bitkisel ve geometrik süslemelerden bazı örnekler şöyledir (Resim-33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41 ve 42):

Resim-39. Can Pınarı Çeşmesi Alt Kitabesinin Görünümü

Resim-40. Hekimhan, Güğümcü Hüseyin Ağa Çeşmesi kitabesinde Daire içersinde altıgen yıldız motifleri

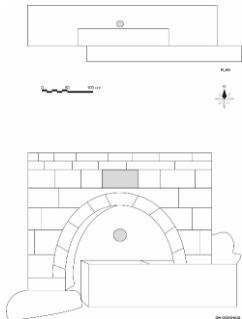
Resim-41. Reşitağa (Zaimoğlu) Camii Çeşmesi Kemer İçi Mukarnas Görünümü

Resim-42. Abdurrahman Paşa Çeşmesi Kemer İçi Mukarnas Görünümü

Tarihlendirme: Tarihlendirme çalışması sırasında çeşmelerin kitabelerinden yararlanılmıştır. Kitabeler yerinde ya da bilgisayar ortamında büyütülerek okunmuştur. Kitabesi olmayan bazı çeşmelerin de tarihlendirme sırasında mimari ve üslup özelliklerinden, işçiliğinden ve malzemesinden yola çıkılarak stil kritiği yapılmıştır. Dolayısıyla hemen yanındaki diğer tarihi çeşmelerle karşılaştırılmış, çağdaşı olan diğer çeşmelere olan benzerliği ile tarihlendirilmeye çalışılmıştır.

Malatya'da incelenen toplam 61 çeşme yapısından 37 yapının kitabesi bulunmaktadır. Bu kitabeler incelendiğinde genellikle 18. ve 19. yy. tarihlendikleri görülmektedir. Bu yapılar arasında en erken tarihli kitabeye sahip olan Hekimhan Dutluk Pınarı Çeşmesidir. Çeşme yapısı Eski Hekimhan-Malatya yolu kenarında bulunmaktadır (Çizim-19, Resim 43).

Çizim-19. Dutluk Pınarı Çeşmesi Planı ve Cephe Görünüşü

Resim-43. Dutluk Pınarı Çeşmesi Ön Cephe Genel Görünümü

Resim-44. Dutluk Pınarı Çeşmesi Kitabesi

Yapının basık sivri kemeri üzerindeki 30x50 cm. ölçülerindeki dört satırlık kitabesi bulunmaktadır. Çeşme kitabesinden anlaşıldığına göre M. 1660 yılında inşa edilmiş, M. 1742 yılında ise onarılmıştır (Resim 44).

Kitabenin Yazılışı:

بيك يتمش برده ياپرددي بو چشمه حسن اغا

بيك يوز اللي بشده تعمير ايلدي صالح اغا

..... اولوب عثمان ... ايكن

..... ايكن اسماعيل اغا

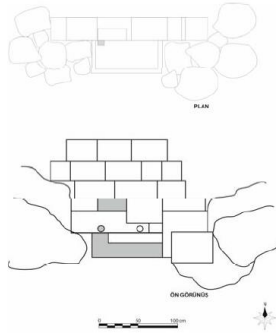
Kitâbenin Metni:

"1071 'de yaptırdı çeşmeyi hasan ağa

1155 tamir eyledi salih ağa

.... olup osman ...iken

.....iken ... ismail"³⁷

Çizim-20. Ulu Cami Çeşmesi Planı ve Cephe Çizimi

Resim-45. Ulu Cami Çeşmesi Ön Cephe Genel Görünümü

Kitabesi bulunmayan diğer çeşmelerin tarihçesi bilinmemektedir. Ancak mimari ve üslup özelliklerini dikkate alarak diğer çeşme yapılarını XIX. yy. başından itibaren tarihlendirmek mümkün olmaktadır. Bu yapılar arasında en erken tarihli olarak, kitabesi olmayan Malatya Ulu Cami Çeşmesini, yan tarafında bulunan Ulu Cami yapım tarihine göre değerlendirilecek olursa yapım tarihinin 14. yy.'a yani bölge itibariyle İlhanlılar dönemine kadar uzanmakta olduğu söylenilebilir. Ancak çeşme günümüzde çok tahrip olmuş durumdadır. Cephe düzenine ilişkin bir bilgi vermek oldukça zordur (Çizim-20, Resim-45).

Karşılaştırma ve Değerlendirme

Konumlarına göre çeşmeler bağımlı ve bağımsız çeşmeler olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Bu grupta herhangi bir evin, bahçenin, caminin, medresenin veya dükkânın duvarıyla birlikte veya bu yapıların alt katında inşa edilen çeşmeler ele alınmıştır. Bu gruplamaya giren çeşmelerin çoğunun bitişik oldukları yapılarla birlikte veya bu yapılardan önce inşa edildiği yapılan inceleme ve araştırmalardan anlaşılmıştır³⁸. İncelenen çeşmelerden 15 tanesi bu grupta yer almaktadır. Bu örnekler herhangi bir yapının duvarıyla aynı zamanda veya bu yapılardan önce inşa edildikleri tahmin edilmektedir. Herhangi bir yapı ile birlikte inşa edilen veya yapılara sonrada eklenen çeşmelerin yoğunluk olarak Doğu Anadolu

³⁷ Fındık 2006, 104.

³⁸ Yıldız 2003, 169.

bölgesinde Erzurum da ve İç Anadolu Bölgesi Kayseri ve Karaman ile İstanbul'da yapıldığı görülmektedir.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgesinde görülen bağımlı çeşmelerden bazıları, Erzurum Hacı Mehmet Çeşmesi (1679)³⁹, Urfa Hekim Dede Çeşmesi (1708)⁴⁰, Kilis Hasırcı Çeşmesi (18. yy.)⁴¹, Erzurum Hatuniye Medresesi Çeşmesi (1291)⁴², Erzurum Abdullah Çeşmesi (1790), Erzurum Ağvan Çeşmesi, Erzurum Cami Arkası Çeşmesi (18.yy), Erzurum Yeğen Ağa Çeşmesi (19.yy)⁴³, Amasya, Merzifon'da Kara Mustafa Paşa'nın yaptırdığı 2 ve 3 No'lu Çeşme⁴⁴ bu tipte olan bağımlı çeşmelerdendir. Anadolu'da Selçuklu ve Osmanlı döneminde erken dönemde inşa edilen yapıların büyük bölümü yapı duvarına bağımlı olarak inşa edilmiştir. Anadolu da her dönemde yapı duvarına bağımlı çeşmeler görülmektedir. Yapı duvarına bağımlı çeşmeler 18 ve 19 yy. da ağırlık kazanmışlardır. İstanbul ve Anadolu'da yaygın olarak görülen bağımlı çeşmelerden bazıları şunlardır; Nevşehir Baş Çeşme (1779)⁴⁵, Kilis Çatlak Dere Çeşmesi (1866), Kayseri Sahibiye Medresesi Çeşmesi (1266), Niğde Ulu Cami Çeşmesi (1277), Afyon Çay Taş Medrese Çeşmesi (1278)⁴⁶ bunların arasında sayılabilir. Anadolu'da bağımsız olarak inşa edilmelerine rağmen daha sonraları yanlarına inşa edilen bir yapı ile sonradan bağımlı hale getirilen örnekler bulunmaktadır. Malatya çeşmelerinin arasında da bu tipte, sonradan bağımlı hale getirilmiş çeşmelerin olduğunu görülmektedir.

Bağımsız çeşmeler meydanlarda, sokak aralarında ve mahallelerde yapılmış olan herhangi bir yapıya bağlı olmayan etrafı açık gözlenebilen mimari eserlerdir. Bu çeşmeler meydan, köşe, cephe, menzil çeşmeleri tipinde konumlandırılmışlardır. Bu gurupta Malatya'da 47 adet bağımsız çeşme yapısı incelenmiştir. Bu çeşmeler genellikle meydan ve mahalle çeşmesi olarak bağımsız yapılarıdır.

Genel olarak bağımsız çeşme örneklerine bakıldığında özellikle İstanbul'da yoğunluk kazandığı, Anadolu'nun birçok ilinde de bağımsız çeşmelere rastlandığı görülmektedir. Anadolu'da özellikle Konya'da bağımsız örnekler yoğunluk kazanmaktadır. Bu gurupta Güneydoğu Anadolu Bölgesinde, Kilis Salih Ağa Çeşmesi (M. 1858), Kilis Hafaf Çeşmesi (1844), Kilis Nemika Çeşmesi (M. 1911)⁴⁷, Güneydoğuda bağımsız olarak yapılmış örneklerdir.

İstanbul ve Anadolu'da her dönemde bağımsız çeşmelere rastlanmıştır. Bunlardan bazıları; Karaman İsmail Ağa Çeşmesi (1708)⁴⁸, İstanbul İhsan Bey Meydan Çeşmesi (1866)⁴⁹, Kütahya Hükümet Çeşmesi (1908)⁵⁰, Bilecik Söğütlü Kaymakam Çeşmesidir (1919)⁵¹. Yine Tokat Yeşilirmak Kenarındaki çeşme 1, 2⁵², İnebolu Çinili Cami çeşmesi 19 yy. sonu⁵³ bu tipte yapılmış bağımsız çeşmelerdir. Osmanlı Dönemi meydan çeşmelerinin hem mimari hem de süsleme özellikleri açısından en gösterişli ve en meşhur olanları III. Ahmet ve II. Mahmut çeşmeleridir. İstanbul ve Anadolu'daki Bağımsız meydan çeşmelerine bakıldığında aynı zaman diliminde inşa edilen çeşmelerin Çok daha gösterişli ve süslü olduğu Malatya İl ve ilçelerinde aynı zaman diliminde yapılan çeşmelerin daha çok hayır amaçlı gösterişsiz ve sade yapılar oldukları karşımıza çıkmaktadır.

Malatya çeşmelerinin cephe düzeni yönü ile yapılan değerlendirilmesinde, il ve ilçelerinde bulunan çeşmelerin büyük çoğunluğu, topoğrafik yapıdan dolayı toprağa bağımlı olarak inşa edildiklerinden yan ile arka cepheler toprağa gömülüdür. Bu nedenle çoğunlukla sağır oldukları için arka ve yan cepheleri ayrıca değerlendirmeye alınmamıştır. Yapıların sadece en gösterişli cepheleri olan ön cepheleri ele alınmıştır. Bunların içerisinden nişsiz düz cepheli çeşmeler grubunda dört çeşme tespit edilebilmiştir. Derin Nişli (Eyvanlı) Çeşmeler grubunda ise on bir çeşme incelenmiştir. Cephe düzenlemesi açısından

³⁹ Yurttaş ve Özkan 2002, 101; Geyik 2007, 144.

⁴⁰ Kürkçüoğlu 1997, 79; Geyik 2007, 144.

⁴¹ Geyik 2007, 144.

⁴² Önge 1997, 54.

⁴³ Yurttaş ve Özkan 2002, 23-26-40-176.

⁴⁴ Şahin 2010, 422.

⁴⁵ Mülayim 1996, 139; Geyik 2007, 144.

⁴⁶ Önge 1997, 48-50-51.

⁴⁷ Dündar 1999, 501-502-506-535.

⁴⁸ Denктаş 2000a, 43; Geyik 2007, 145.

⁴⁹ Geyik 2007, 145.

⁵⁰ Altun 1981-1982, 444; Geyik 2007, 145.

⁵¹ Anonim 2006, 168; Geyik 2007, 145.

⁵² Kaşıkeman 2005, 75-77.

⁵³ Çerkez 2005, 152.

sivri kemerli çeşmeler gurubunda yirmi dokuz adet çeşme yapısı, yuvarlak kemerli on yedi adet çeşme, basık sivri kemerli ise dokuz adet çeşme yapısının olduğu görülmektedir. Nişsiz düz cepheli çeşme örneklerine Anadolu'da ve İstanbul'da rastlanılmaktadır. Cephe düzeni yönünden Anadolu'nun birçok şehri ile karşılaştırma yapılmıştır. Aşağıdaki çeşme yapılarının bu gruba dahil oldukları ve nişsiz olmaları açısından Malatya çeşmeleri ile benzeştikleri görülmüştür. Anadolu'da tespit edilen bu tipteki çeşmeler şunlardır; Anadolu'da, Elazığ, Hacı Muharrem Paşa çeşmesi (19.yy. sonu 20. yy. başı)⁵⁴, İzmir Ansarlı Cami Çeşmesi (16. yy.), Erzurum Kırkçeşme (1698)⁵⁵, Afyon Ak Mescit Çeşmesi (1904-1905)⁵⁶, Trabzon Abdullah Paşa Çeşmesi (1844)⁵⁷, Erzurum Çarıkçıoğlu Çeşmesi (19.yy.), Erzurum Ketencizade Camii Çeşmesi (20.yy.); Bu grupta Malatya'da incelenen dört çeşme; Arapgir, Aşağı Pınar çeşmesi (20. yüzyıl başları) Darende, Şehli Caddesi Çeşmesi (18. Yüzyıl sonları), Hekimhan, Oluk Pınar Çeşmesi (20. yüzyıl başı) Merkez; Müze Bahçesindeki Çeşme (1335) nişsiz düz cepheli çeşme örnekleridir. Anadolu'da nişsiz düz cepheli çeşmelerin ağırlık olarak 19.yy da ve 20.yy da inşa edildiği, Malatya örneklerinin de bu tarihlerde yapıldığı görülmektedir.

Derin nişli (Eyvanlı) çeşmelere Anadolu'nun birçok şehrinde sıkça rastlanılmaktadır. Bu konuda Malatya'ya yakın şehirler olan Elazığ, Kilis ve Bitlis örnekleri ile karşılaştırma yapılmıştır. Bu grupta Malatya'da on bir adet çeşme incelenmiştir. Anadolu'da oldukça benzer örneklerinin olduğu da görülmektedir. Elazığ, Harput Meydan Çeşmesi (1878-1879), Elazığ Han Pınarı Çeşmesi (Onarım Kitabesi 1893-1894), Harput Karakavaklı Çeşmesi, Harput Çapçaklı Çeşmesi⁵⁸, Kayseri Tavukçu Mahallesi Çeşmesi (19. yy. ortası)⁵⁹, Kayseri Büyük Bürüngüz Köyü Mütevelli Çeşmesi (1834)⁶⁰, Bitlis Müftüler Evi Çeşmesi (18. yy. sonu 19. yy. başı), Bitlis Sor Çeşme (18. yy. sonu 19. yy. ilk Çeyreği), Bitlis Alemdar Çeşmesi (19. yy. başları)⁶¹, Kilis Salih Ağa Çeşmesi (1855), Kilis İpsir Paşa Çeşmesi (1844), Kilis Ayönü Çeşmesi (1807)⁶² bu gruba girmektedir. Yine Anadolu'daki benzer örneklerinin de yakın tarihlerde yapılmış oldukları görülmektedir. Anadolu'da derin nişli eyvanlı çeşmelerin Malatya'da sıkça kullanıldığını hemen hemen aynı tarihlerde yapıldığı anlaşılmaktadır.

Malatya çeşmelerinde kemer, çeşmelerin genellikle ön cephelerindeki niş üzerinde kullanılmıştır. Sivri kemerli çeşmeler kendi içerisinde bir ayırımı gidilecek olursa, Malatya'da bu grupta yirmi dokuz adet çeşme yapısı incelenmiştir. Bölgede ise Divriği çeşmelerinde de benzer uygulamalarla karşılaşılmaktadır. Sivri kemerli örnekler arasında Divriği Gedikoğlu Çeşmesi (18. yy sonu), Esat Bey çeşmesi (1909) gibi bazı çeşme yapıları bulunmaktadır.⁶³ Yine Malatya /Hekimhan'a yakın bir bölge olan Adıyaman'da da benzer tipte çeşmeler mevcuttur. Adıyaman merkezindeki Elmas Hatun Çeşmesi (1867) ve Hacı Hasan Çeşmesi (1830-1831), Durukaynak Köyü Kahraman Ağa Çeşmesi (1919-1920), Besi'deki Tahtaoba, Ayn-ı Sükker ve Kızılcaoba Çeşmeleri (XVII-XVIII. yy. başı) yuvarlak ya da sivri kemerli tek cepheli yapılarıyla benzer örneklerdir.⁶⁴ Diyarbakır Kadı Geçidi Çeşmesi, Diyarbakır Kurtoğlu Çeşmesi (1875), Diyarbakır Meryem Ana Kilisesi Çeşmesi, Diyarbakır katır Pınarı Çeşmesi⁶⁵, Kayseri Gömleksiz Çeşme (1722)⁶⁶, Kayseri Büyük Bürüngüz Köyü Meydan Çeşmesi (1573), Kayseri Büyük Bürüngüz Köyü Yazıcı Çeşmesi, (1713)⁶⁷, Karaman Hisar Çeşmesi (1809)⁶⁸, Giresun Şebinkarahisar Pertevniyal Çeşmesi (1864)⁶⁹, Erzurum Hacı Dede Ağa Çeşmesi (1868)⁷⁰, Afyon Hodalı Çeşme, Afyon Arap Mescidi Çeşmesi, Afyon Said Bey Çeşmesi (1810)⁷¹, Ankara Konuklar Sokak Çeşmesi (19. yy'ın ikinci yarısı), Karacabey Cami Çeşmesi (18. yy. sonu)⁷², Sivrihisar Üç pınar Çeşmesi

⁵⁴ Aktaş 2009, 265.

⁵⁵ Yurttaş ve Özkan 2002, 77; Konyalı 1960, 168.

⁵⁶ Karasu 2006, 103-107.

⁵⁷ Karpuz 1996, 124.

⁵⁸ Aktaş 2009, 268.

⁵⁹ Denктаş 2000b, 115-116.

⁶⁰ Denктаş 2000b, 61-63.

⁶¹ Öztürk 2004, 53-65.

⁶² Dündar 1999, 486,497-500, 505, 510.

⁶³ Fındık 2006, 116.

⁶⁴ Fındık 2006, 116.

⁶⁵ Yeşilbaş 2007, 50, 53-56, 60-61, 67-68, 76, 79-80, 89, 91.

⁶⁶ Yörüköğlu 1987, 103; Geyik 2007, 138.

⁶⁷ Denктаş 1998, 168-169.

⁶⁸ Denктаş 2000a, 95; Geyik 2007, 138.

⁶⁹ Geyik 2007, 138.

⁷⁰ Yurttaş 1999, 193; Yurttaş ve Özkan 2002, 68; Geyik 2007, 138.

⁷¹ Karasu 2006, 27-32, 43-50.

⁷² Aktuna 1997, 53-49-55-21-62-66.

(19. yy.), Ak Çeşme (19. yy.), İnebolu Çinili Cami Çeşmesi (19. yy. sonu)⁷³, Amasya Merzifon'daki Kara Mustafa Paşanın yaptırdığı Rahat Sokakta'ki 1 ve 2 no'lu Çeşmeler⁷⁴ ile Keban'da Yusuf Paşa Külliyesi'ne ait taş malzeme ile yapılmış sivri kemerli çeşmesi⁷⁵ benzer örnekler olarak verilebilir. Tüm Anadolu'da olduğu gibi Malatya'da da sivri kemer formunun çeşmelerde oldukça sık olarak kullanıldığı görülmektedir.

Çeşme ön cephelelerinde niş üzerinde yuvarlak kemer formunun sivri kemer formunda olduğu gibi oldukça sık kullanıldığı anlaşılmaktadır. Malatya'da yuvarlak kemer formuna örnek on yedi adet çeşme yapısı incelenmiştir. Anadolu'da inşa edilen çeşme yapılarında yuvarlak kemerli çeşmelere oldukça sık rastlanılmaktadır. Bunlardan bazıları; Afyon taş Medrese Çeşmesi (1278)⁷⁶, Afyon Küp çeşme (1575)⁷⁷, Kayseri Hacı Veled Mahallesi Çeşmesi (1544)⁷⁸, Tire Yedikardeşler Çeşmesi (1763), Karaman Ali Dede Tartan Çeşmesi (1809)⁷⁹, Sakarya Bahçıvan Sokak Çeşmesi (1838)⁸⁰, İstanbul Tevfik Bey Çeşmesi (1865)⁸¹, Erzurum Eminkurbu Çeşmesi (1798)⁸², Şebinkarahisar Taşlıpınar Çeşmesi (19. yy.)⁸³, Akşehir Ulu Cami Çeşmesi (1811)⁸⁴, Divriği Tuğut Köyü Cami Çeşmesi, Divriği Kale Altı Mahallesi Çeşmesi (1866)⁸⁵, Sivrihisar Acı Çeşme (19.yy.), Kağnıpazarı Çeşmesi (19. yy.), Kavakdibi Çeşmesi (19. yy.) olarak gösterilebilir. Anadolu'da her dönemde çeşme mimarisinde oldukça sık kullanılmış olan yuvarlak kemer formunun, Malatya çeşmelerinde de sıkça kullanıldığı görülmektedir.

Malatya'da basık kemer formu çeşmelere pek sık rastlanılmamaktadır. Bu formun çokça uygulanmadığı anlaşılmaktadır. Bu tip çeşmelerden mevcut örneklerin Malatya'da belli bir bölgeye özgün olmadığı, hemen hemen bütün İlçelerinde kullanıldığı ve çoğunlukla 19. ve 20. yüzyıla ait oldukları anlaşılmaktadır.

Malatya örneklerin de dokuz adet basık sivri kemerli, çeşme yapısına rastlanmıştır. Anadolu'da diğer şehirlerde yer alan basık kemerli çeşmeler ise; Bergama Dayızade Kerimesi Hatice Hanım Çeşmesi (1875)⁸⁶, Tire Çatal Çeşme (16. yüzyıl), Erzurum Millet Bahçesi Sokak Çeşmesi (19. yy.)⁸⁷ ve Sivas Caddesi Çeşmeleri (tarihsiz)⁸⁸dir. Örneklerin az sayıda olmasından da anlaşılacağı üzere basık kemerli çeşmeler Malatya'da olduğu gibi Anadolu'nun diğer bölge ve şehirlerinde de fazla tercih edilmemiştir.

Malatya'da iki adet iki cephele çeşme bulunmaktadır. Bunlar; Darende İbrahim Paşa Mahallesi, 46/A no'lu evin duvarı içerisine yapılmış olan Kavlak Çeşmesi (19.YY başı), bu duvarın diğer yüzünde Eski Reji Binası Çeşmesi (19. yy. başı), Hekimhan Taşpınar (Yukarı Pınar) Çeşmesi (M. 1803) dir. Bu gruba giren Anadolu'daki diğer çeşme örnekleri arasında Anadolu'da, Bursa Münir Paşa Çeşmesi⁸⁹, Antep Kilis'te Küçük Çarşı Çeşmesi (19. yy.)⁹⁰, İstanbul-Kabataş Hekimoğlu Ali Paşa Çeşmesi⁹¹, Erzurum Millet Bahçesi Sokak Çeşmesi (19. yy.)⁹² sayılabilir. Malatya'da Bursa ve İstanbul örneklerindeki gibi gösterişli iki cephele çeşmelere rastlanmasa da Malatya'daki bu iki çeşme örneği bize diğer Anadolu şehirlerinde olduğu gibi iki cephele çeşmeler olduğunu göstermektedir.

İstanbul ve Anadolu'da depolar genellikle çeşme yapılarının arkasında yer almaktadır. Uşak Güneş Sokak Çeşmesi (XIX. yüzyıl), Işık Sokak Çeşmesi (XIX. yüzyıl), Hacı Abdurrahman (Çapa Sokak) Çeşmesi (XIX. yüzyıl), Paşa Çeşmesi II (XIX. yüzyıl), Dingil Çeşmesi (XIX. yüzyıl) ve Karga Çeşmesi

⁷³ Çerkez 2005, 152-147-150.

⁷⁴Şahin 2010, 421-422.

⁷⁵Şancı 1995, 211-224.

⁷⁶Önge 1997, 51.

⁷⁷Karasu 2006, 66-73.

⁷⁸Yörükoğlu 2007, 139.

⁷⁹Denktaş 2000a, 90; Geyik 2007, 139.

⁸⁰Çetin 2006, 79; Geyik 2007, 139.

⁸¹Tanışık 1943, 276; Geyik, 2007, s. 139.

⁸²Yurttaş ve Özkan 2002, 84; Geyik 2007, 139.

⁸³Geyik 2007, 139.

⁸⁴Demiralp 1996, 111.

⁸⁵Denktaş 2005, 14-16, 18-19, 25-27.

⁸⁶Özünel 1997, 93-94.

⁸⁷Yurttaş ve Özkan 2002, 142; Geyik 2007, 139.

⁸⁸Yörükoğlu 1987, 146.; Geyik 2007, 139.

⁸⁹Yalman 1983, 31.

⁹⁰Dündar 1999, 490; Geyik 2007, 141.

⁹¹Pilehvarian, Urfalıoğlu ve Yazıcıoğlu 2000, 100.

⁹²Yurttaş ve Özkan 2002, 142; Geyik 2007, 139.

(XIX. yüzyıl) çeşmelerinde su hazneleri yapıların arkasına bitişik olarak yapılmıştır⁹³. Malatya örneklerine bakıldığında çeşme yapılarının arkasında su haznelerinin olmadığını görmekteyiz. Bunun nedeni Malatya çeşmelerinin büyük kısmının su kaynakları üzerine veya kaynaklara yakın yere inşa edilmiş oldukları için su haznelerine ihtiyaç duyulmamıştır. İstanbul, Kilis, Uşak ve Edirne örneklerinin bazılarında Malatya da ki örneklerde olduğu gibi depolarının bağımsız olduklarını görülmektedir.

Malatya'daki çeşmeler yerin topoğrafik yapısından dolayı toprağa bağımlı olarak, su kaynakların olduğu yere inşa edildikleri için genellikle deposuzdur. Depolu gurupta toplamda dört adet çeşme tespit edilmiştir. Bunlardan; Arapgir, Nalbant Pınarı Çeşmesi (1794), Çeşme suyunu yaklaşık 100 m kadar geride olan su sarnıcından suyunu almaktadır. Hekimhan Hüseyin Ağa (M.1866) çeşmesinin arka tarafında yığma taşla örülmüş su deposu görülmektedir. Gümüş pınarı Çeşmesi (XIX. yüzyıl başları), suyunu yaklaşık 100 m kadar ileride yer alan akarsuyun üzerine yapılmış olan çökertme havuzundan almaktadır. Yazıhan, Seyit Ali Sultan Ziyareti Çeşmeleri (1815), güneyinde günümüzde üzeri beton harç ile sıvalı ve yeşil boyalı yapılardan bağımsız depolardır. Ayrıca; Uşak Şehitler Mezarlığı Çeşmesi (1911) deposu bağımsız olarak inşa edilmiştir⁹⁴. Kilis Salih Ağa Çeşmesi, Sakarya Hüseyin Ağa Çeşmesi, İstanbul Kavasbaşı Çeşmesi ve Edirne Hacı Adil Bey Çeşmesi⁹⁵ deposu bağımsız olarak inşa edilmiş olan çeşmelere örnek teşkil etmektedir.

Anadolu'da çeşme mimarisinde genellikle kesme taş, tuğla, mermer, devşirme malzeme, moloz taş ve dökme demir, kerpiç gibi malzemeler kullanılmıştır. Malatya çeşmelerinde yapı malzemesi olarak genellikle kesme taş malzeme kullanılmıştır. Üst örtüde blok taş kullanılmıştır. Çeşme yapılarında kesme taştan beyaz kalker malzemesi kullanılmıştır. Bunun yanında siyah bazalt taş, kırmızı kalker ve grimsi renkte kesme taş malzeme ile az da olsa mermer ile kerpiç malzeme kullanılmıştır.

Ön cephedeki düzgün kesme taşlar farklı ebatlarda kullanılmıştır. Kullanılan kesme taş malzeme bazı yapılarda çok düzgün işçilik sergilerken, bazı yapılar diğerlerine göre özentisiz olarak yapılmışlardır. Malatya çeşmelerinin büyük bir kısmı tamamen kesme taş malzeme ile yapılırken, bir kısım yapılarda kesme taş malzeme duvar yüzeylerinde kullanılmış olup aralarda moloz taş kullanıldığı görülmektedir. Bunun yanı sıra tamamı mermer malzeme ile inşa edilen yapılar ile kesme taş ve kerpiç malzemenin birlikte kullanıldığı yapılar da vardır. Sadece kesme taş ile inşa edilen yapılarda bazen ayna taşı ve kitabeliği mermer malzeme ile yapılabilmektedir.

Malatya'da incelenen örnekler arasında toplam otuz adet çeşmenin dış duvar yüzlerinde düzgün kesme taş duvar aralarında ve arka duvar yüzlerinde ise moloz taş kullanılmıştır. Bu tip çeşmelerin büyük bir çoğunluğu teşkil ettiği görülmektedir. Dolayısıyla Malatya'da çeşme mimarisinin cephelerde düzgün kesme taş, duvar aralarında ve arka duvar yüzlerinde ise moloz taş kullanılarak inşa edildiklerini söylemek yanlış olmayacaktır. Malatya'da ön ve arka yüzleri düzgün kesme taşlarla örülmüş toplam yirmi altı adet çeşme yapısı incelenmiştir.

Çeşmelerde iki renkli taş kullanımı oldukça nadirdir. Kuru Çeşme'de iki renkli taş kullanımı vardır. Bazı çeşmelerin taşlarında ton farkı, bazılarında bir iki kırmızı renkte taş kullanılırken Kuru Çeşme'de yuvarlak kemer başlangıcına kadar münevebeli kırmızı-beyaz taşlar kullanılmıştır. Kuru Çeşme Arapgir İlçesi, Cömertli Mahallesi, Cömertli Mezarlığı yanında bulunmaktadır İki renkli taş kullanımının diğer illerdeki bazı çeşmelerde de uygulandığı görülmektedir. Amasya Merzifon'da bulunan Bozacıoğlu Hoca Bedreddin Çeşmesi ve Sofular Cami Çeşmesi bunlardan bazılarıdır. Merzifon'daki bu çeşmeler Kuru Çeşme'de olduğu biçimde iki renkli taşla inşa edilmiştir⁹⁶ (Resim-45, 46 ve 47).

⁹³ Durman 2014, 82.

⁹⁴ Durman 2014, 82.

⁹⁵ Karasu 2006, 184.

⁹⁶ Şahin 2015, 476, 480.

Resim-45. Merzifon Bozacıoğlu Çeşmesi

Resim-46 Merzifon Sofular Çeşmesi

Resim-47. Malatya Arapgir Kuru Çeşme

Sonuç

Günlük hayatın vazgeçilmez unsuru olan suyun temin edildiği, Malatya’da kendine özgü özelliklere sahip mahalle ve köy çeşmelerinin makale kapsamı sınırları içerisinde tanıtılmaya gayret edildiği bu çalışmada; yapı elemanları, mimari ve üslup açısından benzerlik gösterse de, kimi yapılar gerek kullanılan malzeme, gerekse kemer sistemi bakımından birbirinden belirgin farklılıklarla birbirinden ayrılmaktadır. Malatya çeşmeleri yapıldıkları dönem itibarı ile üslup ve mimari biçim açısından İstanbul ve Anadolu’daki çeşme örneklerine benzemekle beraber özellikle Osmanlı Dönemi’nde başkent olan Bursa, Edirne ve İstanbul’daki çeşme örneklerine göre süsleme açısından daha sade tutulmuştur. Malatya’daki çeşmelerde, süsleme amacından ve bulunduğu yerdeki mimari konumundan çok işlevselliğine önem verildiği anlaşılmaktadır. Bu nedenle, bir zamanlar hayır amacıyla yapılan ve sonraları gündün güne yok olan çeşmelerin Türk mimarisi içerisindeki konumunu, boyutlarıyla kıyaslanarak değil, işlevleri dikkate alınarak ön sıralara taşınmalıdır.

Malatya çeşmelerinden Arapgir İlçesi Cami restorasyonları ile birlikte iki çeşme Restorasyon Projesi dâhilinde Restore edilmiş, Darende İlçesi’nde Belediye restorasyonu sırasında konak ile birlikte bir çeşme de restore edilmiş, Battalgazi ilçesinde bir çeşme belediye restorasyonu sırasında konak avlu duvarı ile birlikte, Hekimhan ilçesinde iki çeşme belediye restorasyonu ile aslına uygun olarak restore edilmiştir. Restore edilen bu yapılar aslına uygun olarak yapılmış ve günümüzde çeşme olarak hala kullanılmaktadırlar. Bunun dışında kullanılan diğer çeşmeler ihtiyaca binaen genellikle köy halkı tarafından onarılmış ve bu onarımlar gelişigüzel yapılmıştır. Ama çeşmelerin günümüzde hala amacına uygun olarak yerinde kullanılması sevindiricidir. Günümüzde ayakta olan Malatya çeşmeleri, kaynak sularına yakın olarak inşa edildikleri için restorasyonlarla aslına uygun inşa edilip sularının tekrar akıtılması mümkündür. Türk ve İslam medeniyetine ait su kültürü ve yapılarından günümüze gelebilenlerin korunması ve gelecek kuşaklara aktarılması önem taşımaktadır. Bunun için herkese görev düşmektedir. Bu yapıları koruyacak ve yaşatacak olan yine yapıların çevresinde yaşayan insanlardır.

Yapılan bu çalışma neticesinde tespit edilebilen 61 çeşme yapısı, yüzlerce yıllık birikimin sanatsal tezahürü olmuşlardır. Bu Çeşmeler suyla gelen kültürün aracısı olmaları ve Osmanlı’nın son dönemlerindeki sanatsal anlayışının su yapıları üzerindeki etkisini göstermesi açısından önemlidir. Yaptığımız bu çalışmayla yapıları belgeleyip eserlerin ilgili birimler tarafından tescillenmesini sağlamak, bilim dünyasına tanıtmak, eserler hakkındaki bilgi ve belgelerin gelecek kuşaklara aktarılmasını sağlamak ve çeşmelerin restorasyon ve onarımlarının yapıp işlevselliklerini tekrar kazanmaları en önemli temennimizdir.

Malatya’da İncelenen Çeşmelere Ait Tablo

No	Çeşme Adı:	Yeri	Yapım Malzemesi	Kita be	Tarihi	Kemer	Tas Nişi	Ayna sı	Süsleme Öğeleri	Durum uSağla m/Hara p
1	Müze Bahçesindeki Çeşme	Malatya Müzesi	Taş	Var	1917	Baskı yuvarlak	Yok	Yok	Var	Sağlam

2	Şemşir Çeşmesi.	Yalın Budak Köyü	Taş	Var	XIX.yy	Yuvarlak	Var	Var	Yok	Sağlam
3	Kadı İbrahim Çeşmesi.	Kadı İbrahim Köyü	Taş	Var	1852	Basık /Yuvarlak	Var	Yok	Var	Sağlam
4	Kapıcıoğlu Çeşmesi	Osmanpaşa Mah.	Taş	Yok	XIX.yy	Yuvarlak	Yok	Var	Yok	Sağlam
5	Şehren Çeşmesi	Osmanpaşa Mah.	Taş	Var	XIX.yy.	Yuvarlak	Yok	Var	Yok	Sağlam
6	Osmanpaşa Çeşmesi, Ali Velik Zade Çeşmesi.	Osmanpaşa Mah.	Taş	Var	1787-1788	Yuvarlak	Yok	Var	Yok	Harap
7	Şehir Karşısı Çeşmesi. Şehir Anlacı Çeşmesi.	Osmanpaşa Mah.	Taş	Yok	XIX.yy.	Yuvarlak	Var	Var	Yok	Harap
8	Seydipınarı çeşmesi. (Bekârlar Çeşmesi).	Osmanpaşa Mah.	Taş	Var	1705-1706	Sivri	Var	Var	Yok	Harap
9	Ulu Cami Çeşmesi.	Osmanpaşa Mah.	Taş	Yok	14.yy.	Yuvarlak	Var	Yok	Yok	Harap
10	Hacı Şerif Ağa Çeşmesi.	Çarşı Mah.	Taş	Var	1900	Sivri	Var	Yok	Yok	Sağlam
11	Kuru Çeşme.	Cömertli Mah.	Taş	Var	XIX.yy.	Yuvarlak	Var	Yok	Var	Sağlam
12	Fikri Eryurt Evi Yanı Çeşmesi.	Berenge Mah.	Taş	Yok	XX.yy.	Yuvarlak	Var	Yok	Yok	Sağlam
13	Halka Pınarı (Yukarı Pınar) Çeşmesi.	Ormansırta Mah.	Taş	Yok	XX.yy.	Sivri	Yok	Yok	Yok	Sağlam
14	Can Pınarı (Orta Pınar) Çeşmesi.	Ormansırta Mah.	Taş	Var	1871	Sivri	Var	Yok	Var	Sağlam
15	Aşağı Pınar Çeşmesi.	Ormansırta Mah.	Taş	Yok	XX.yy.	Yok	Var	Yok	Yok	Sağlam
16	Konak İçi Mahallesi Çeşmesi.	Ormansırta Mah.	Taş	Yok	XIX.yy.	Yok	Yok	Yok	Yok	Harap
17	Çatlı Çeşmesi.	Ormansırta Mah.	Taş	Var	XIX.yy	Yuvarlak	Var	Var	Var	Sağlam
18	Yakınpınar Çeşmesi.	Tepe Mah.	Taş	Yok	XIX.yy. sonu XX.yy. başı	Sivri	Var	Yok	Yok	Sağlam

Malatya'da eşme Mimarisi

19	Çobanlı Şakir Paşa Çeşmesi.	Çobanlı Mah.	Taş	Var	1893	Yuvarlak	Var	Var	Yok	Sağlam
20	Fındıklı Çeşme	Aşağı Çörence Mah.	Taş	Yok	XIX.yy	Sivri	Yok	Var	Yok	Sağlam
21	Meryem Ana Kilisesi Çeşmesi.	Yeni Mah.	Taş	Yok	XIX.yy.	Yuvarlak	Yok	Var	Var	Sağlam
22	Nalbant Pınarı Çeşmesi	Osmanpaşa Mah.	Taş	Var	1794	Sivri	Var	Var	Yok	Sağlam
23	Yukarı Mahalle Çeşmesi	Kayakesen Mah.	Taş	Yok	XXyy.	Yuvarlak	Var	Yok	Var	Sağlam
24	Aşağı Mahalle Çeşmesi	Kayakesen Mah.	Taş	Var	1911	Yuvarlak	Var	Yok	Yok	Sağlam
25	Soğuk Çeşme	Kayakesen Mah.	Taş	Var	XIX.yy.	Sivri	Var	Yok	Var	Sağlam
26	Hacı Osman Çeşmesi	Karaca Mah.	Taş	Var	1949	Sivri	Yok	Var	Var	Sağlam
27	Onar Köyü Çeşmesi	Onar Mah.	Taş	Var	1899	Sivri	Var	Yok	Yok	Sağlam
28	Ömer Baba Türbesi Çeşmesi	Mehmet Akif Mah.	Taş	Yok	XIX.yy.	Yuvarlak	Var	Yok	Var	Sağlam
29	Haytagil'in Memet Çeşmesi	Berenge Mah.	Taş	Yok	XIX.yy.	Sivri	Var	Yok	Var	Sağlam
30	Abdi Kadı Mescidi Çeşmesi	İsa Köyü	Taş	Var	1912	Sivri	Var	Var	Yok	Sağlam
31	Aşağı Mahalle Çeşmesi	İsa Köyü	Taş	Var	1799-1800	Sivri	Var	Var	Yok	Sağlam
32	Poyraz Konağı Çeşmesi	Battalgazi Merkez	Taş Kerpiç	Var	XIX.yy	Sivri	Var	Var	Var	Sağlam
33	Kavlak Çeşmesi	İbrahim Paşa Mah.	Taş Mermer	Yok	1900	Sivri	Yok	Yok	Var	Harabe
34	Reji Binası (Tekel binası) Çeşmesi	İbrahim Paşa Mah.	Taş	Yok	1900	Sivri	Var	Yok	Var	Harabe
35	Hatıpli (İstiklal) Çeşmesi	Gürpınar Mah.	Taş	Yok	1926	Yuvarlak	Var	Var	Var	Sağlam

36	Reşitağa (Zaimoğlu) Camii Çeşmesi	Kılıçbağ Mah.	Taş Mermer	Var	1853	Yuvarlak	Var	Yok	Var	Sağlam
37	Balaban Evi Çeşmesi	Balaban Mah.	Taş	Var	1763	Yuvarlak	Var	Var	Var	Sağlam
38	Şehli Caddesi Çeşmesi	Balaban Mah.	Taş	Yok	XIX. yy.	Yok	Yok	Yok	Yok	Harap
39	Hacı Abdurrahman Paşa	Balaban Mah.	Taş	Var	XVIII. yy.	Sivri	Var	Yok	Yok	Harap
40	Suludere Çeşmesi	Günpınar Mah.	Taş	Yok	XIX.yy	Kaş	Var	Var	Yok	Sağlam
41	Karaterzi Meydan Çeşmesi	Karaterzi Köyü	Taş	Var	1877 1878	Basık Sivri	Var	Yok	Yok	Sağlam
42	Ağpınar Çeşmesi	Ballıkaya Köyü	Taş	Var	1890	Yuvarlak /Kemer	Var	Var	Var	Sağlam
43	Kale Kapısı Çeşmesi	Fatih Mah.	Taş	Yok	XIX. yy.	Sivri	Yok	Var	Yok	Harabe
44	Taşpınar Çeşmesi, Yukarı Pınar Çeşmesi	Şehit Fethi Akyüz	Taş	Var	1803	Sivri	Yok	Yok	Yok	Sağlam
45	Marziye Halil'in Çeşmesi.	Yeni Mah.	Taş	Yok	XIX.yy	Sivri	Yok	Yok	Yok	Sağlam
46	Garip Ağaoglu Çeşmesi.	Taşbaşı Mah.	Taş	Var	1862	Sivri	Var	Var	Var	Sağlam
47	Büyük Pınar Çeşmesi.	Hasançelebi Mah.	Taş	Var	1761	Sivri	Var	Var	Var	Sağlam
48	Şeker Pınar Çeşmesi (Şekerlice Pınarı)	Kınık Mah.	Taş	Var	1744	Sivri	Var	Yok	Yok	Harabe
49	ÇatalÇeşme-Sarıkız Çeşmesi	Sarıkız Köyü	Taş	Var	1757	Sivri	Var	Var	Var	Sağlam
50	Bediroğlu Çeşmesi	Sarıkız Köyü	Taş	Var	1754	Sivri	Var	Var	Var	Sağlam
51	Baş pınar (Kara Mahmut Köyü) Çeşmesi	Kara Mahmut Mah.	Taş	Var	1859	Sivri	Var	Var	Var	Sağlam
52	Oluk Pınar (Kara Mahmut Köyü) Çeşmesi	Kara Mahmut Mah.	Taş	Yok	XIX.yy	Yok	Yok	Yok	Yok	Sağlam

Malatya'da eşme Mimarisi

53	Sarıbaş eşmesi.	ay Mevkii.	Taş	Yok	XIX.yy	Sivri	Yok	Var	Var	Harabe
54	Gümüş Pınar eşmesi.	Gümüş Pınar Mah.	Taş	Yok	XIX.yy	Sivri	Yok	Var	Var	Sağlam
55	İmam Pınarı eşmesi.	Bağyolu Mah.	Taş	Var	1830	Sivri	Yok	Var	Var	Sağlam
56	Hüseyin Ağa eşmesi.	Bağyolu Mah.	Taş	Var	1862	Sivri	Yok	Var	Var	Harabe
57	Dutluk Pınarı eşmesi	Hekimhan- Malatya Yolu	Taş	Var	1742	Sivri	Yok	Yok	Yok	Sağlam
58	Seyit Ali Sultan Ziyareti eşmesi 1	İriağaç Mah.	Taş	Var	1815	Sivri	Var	Var	Var	Sağlam
59	Seyit Ali Sultan Ziyareti eşmesi 2	İriağaç Mah.	Taş	Var	1846	Sivri	Var	Var	Var	Sağlam
60	Seyituşığı Köyü eşmesi	Seyit Uşığı Mah.	Taş	Var	1910	Yuvarlak	Yok	Var	Var	Sağlam
61	Gözene Köyü eşmesi	Gözene Mah.	Taş	Var	1870	Basık/Sivri	Var	Var	Var	Sağlam

Kaynakça

- Acun, H. (1999). Manisa'da Türk Devri Yapıları, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Aktaş, A. F. (2009). Elazığ İli Çeşmeleri, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Aktuna, B. (1997). Ankara Çeşmeleri, Gazi Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Arkeoloji ve Sanat Tarihi Anabilim Dalı (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Altun, A. (1981-1982). Kütahya'nın Türk Devri Mimarisi, Atatürk'ün Doğumunun 100. Yılına Armağan, İstanbul.
- Anonim, (2006). Bilecik Kültür Envanteri, Bilecik Valiliği, Bilecik.
- Anonim, (1988). İlimiz Malatya, İstanbul: Özgül Yayınları.
- Anonim, (1993-1994). Tematik Ansiklopedi, Sanat ve Kültür: Türk-İslam, C. VI, İstanbul, 278-279.
- Arseven, C., E. (1983). "Çeşme" Maddesi, Sanat Ansiklopedisi, C. 1, İstanbul.
- Arseven, C., E. (1954). Türk Sanatı Tarihi, İstanbul: Maarif Basımevi.
- Aytöre, M. (1962). Türklerde Su Mimarisi, I. Uluslararası Türk Sanatı Kongresi, Bildiriler, Ankara, 45-69.
- Barıştı, Ö., H. (1991). İstanbul Çeşmeleri Beyoğlu Cihetindeki Meyve Motifleriyle Bezenmiş Tek Cepheli Anıt Çeşmeler, Ankara.
- Barıştı, Ö., H. (1993). İstanbul Çeşmeleri-Kabataş Hekimoğlu Ali Paşa Meydan Çeşmesi, Ankara.
- Barıştı, Ö., H. (1995). İstanbul Çeşmeleri, Azapkapı Saliha Sultan Çeşmesi, Ankara.
- Boran, A., Tüfekçioğlu, A. ve Erdal, Z. (2002). Siirt İli ve İlçelerindeki 2000 Yılı Yüze Araştırması, 19. Araştırma Sonuçları Toplantısı, C.I., Ankara, 17-32.
- Bölükbaşı, E. (2004). Safranbolu Su Mimarisi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış) Doktora Tezi, Ankara.
- Cerasi M. (1999). Osmanlı Kenti (1. Baskı), İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Çerkez, M. (2005). İnebolu Çeşmeleri, Erdem Dergisi, C. 15, Ankara, 145-184.
- Çetin, Y. (2006). Sakarya ve İlçelerinde Sivil Mimari Eserler, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı (Yayınlanmamış) Doktora Tezi, Erzurum.
- Demiralp, Y. (1996). Akşehir ve Köylerindeki Türk Anıtları, Ankara.
- Demirci, D. (2020). Isparta-Eğirdir-Atabey Kervanyolu Üzerindeki Menzil Çeşmesi Üzerine Bir İnceleme", Journal of History Studies, 148-167.
- Denktaş, M. (1998). Kayseri-Büyük Bürüngüz Köyü'ndeki Türk Anıtları, Vakıflar Dergisi, Sayı 27, Kayseri, 161-190.
- Denktaş, M. (2005). Divriği Çeşmeleri, Kayseri: Laçın Yayınevi.
- Denktaş, M. (2000a). Karaman Çeşmeleri, Kayseri: Kıvılcım Kitabevi.
- Denktaş, M. (2000b). Kayseri'deki Tarihi Su Yapıları (Çeşmeler, Hamamlar), Kayseri.

- Durman, A. (2014). Uşak Çeşmeleri, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Van.
- Dündar, A. (1999). Kilis'teki Osmanlı Devri Mimari Eserleri, Ankara.
- Esemenli, D. (1990). Sinop İli Türk Dönemi Mimarisi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayınlanmamış) Doktora Tezi, İstanbul.
- Eyice, S. (1993). Çeşme Maddesi, D.İ.A., C. 8, İstanbul: Diyanet Yayınları.
- Fındık, Özkul, N. (2006). Hekimhan Çeşmeleri, Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitü Dergisi, Sayı 9, Erzurum, 99-117.
- Geyik, G. (2007). İzmir Su yapıları, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı (Yayınlanmamış) Yüksek lisans Tezi, Erzurum.
- Gündoğdu, H. (2006). Niksar'da Pek Bilinmeyen Bir Çeşme ve Üzerindeki Kabartmalar, Tokat.
- Hasol, D. (2008). Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü, İstanbul; Yem Yayınları.
- Işıkdoğan, A. (2013). Balıkesir Çeşmeleri, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı (Yayınlanmış) Yüksek Lisans Tezi, Van.
- Karademir, M. (2007). Edirne Çeşmeleri, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim dalı (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Konya.
- Karasu, G. (2006). Afyon Çeşmeleri, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Karpuz, E. (1996). Konya'da Bulunan Çok Cepheli Çeşme Özellikleri, Müze, Sayı 11, Konya, 27-32.
- Karpuz, H. (1996). Trabzon'un Tarihi Yapıları, Trabzon: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Kaşıkeman, Ö. (2005). Tokat İli ve Niksar İlçesi Çeşme ile Şadırvanları, (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Konyalı, İ. H. (1960). Abideleri ve Kitabeleri İle Erzurum Tarihi, İstanbul.
- Kürkçüoğlu, A. (1997). Şanlıurfa Mimari Eserleri, (Ed. Seyfi Başkan), Ankara.
- Mülayim, S. (1996). Nevşehir'de Türk Dönemi, Nevşehir: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ödekan, A. (1987). Çeşme, Maddesi, Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, C. II, İstanbul.
- Ödekan, A. (1992a). Kentiçi Çeşme Tasarımında Tipolojik Çözümleme, Semavi Eyice'ye Armağan, İstanbul Yazıları, İstanbul, 281-297.
- Ödekan, A. (1992b). Çeşme Maddesi, İstanbul Ansiklopedisi, C. II, İstanbul.
- Ödekan, A. (1997). Selsebil Maddesi, Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi, C. 3, İstanbul.
- Ömerov, A. (2012). Suyun Önemi ve Müslümanlar Arasında Gelişen Sebil Kültürü, Yüksek İslam Enstitüsü Yıllığı, Sayı 4, Sofya, 210-221.
- Önge, Y. (1997). Türk Mimarisinde Selçuklu ve Osmanlı Dönemlerinde Su Yapıları, İstanbul.
- Özek A., Karaman H., Turgut A., Çağrıçı M., Dönmez İ.K. ve Gümüş S. (1993). Kur'ân-ı Kerîm ve Açıklamalı Meâli, Ankara: TDV Yay.
- Özkarıcı, M. (2001). Niğde'de Türk Mimarisi, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Özünal, A. (1997). Bergama Tarihinde Su Yolları ve Çeşme'ler; Bergama'da su Mimarisi ve Çeşmeler, Bergama: Bergama Belediyesi Kültür Yayınları.
- Öztürk, Ş. (2004). Bitlis Su Mimarisi, Bitlis Valiliği: Bitlis Valiliği İl Kültür ve Turizm Yayınları
- Pektaş, K. (2002). Tunus'ta Osmanlı Mimari Eserleri, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- Pilehvarian, N., Urfalıoğlu N. ve Yazıcıoğlu L. (2004). Osmanlı Başkenti İstanbul'da eşmeler, İstanbul.
- Pilehvarian, N. K. (2002). Osmanlı eşme Mimarisi. Türkler Ansiklopedisi, Cilt 12, Ankara, 247-251.
- Sarı, İ. (1996). şehrimiz Diyarbakır, İstanbul: D.B.B., Kùltür Yayınları.
- Sözen, M. ve Tanyeli U. (2005). Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü, 4. Basım, İstanbul: Remzi Kitabevi,
- şahin, M. K. (2010). Merzifonda Kara Mustafa Paşa'nın Yaptırdığı eşmeler, Geçmişten Günümüze Merzifon, Ankara: Merzifon Belediyesi Yayınları, 409-444.
- şahin, M. K. (2015). Merzifon'da Az Bilinen ve Bilinmeyen Bir Grup eşme Üzerine Gözlemler, III. Uluslararası Geçmişten Günümüze Merzifon ve Amasya Yöresi Sempozyumu, 08-10 Ekim 2015, Ankara: Edge Akademi Yayıncılık, 465-515.
- şancı, F. (1995). Keban'da Yusuf Paşa Külliyesi, İnönü Üniversitesi Darende İlahiyat Fakùltesi Araştırma Dergisi, C. 1, S. 1, Malatya, 211-224.
- şancı, F. (2013). Malatya Türk- İslam Dönemi Mimari Eserleri III, Malatya; Malatya Kitaplığı.
- Tanışık, İ. H. (1943). İstanbul eşmeleri, İstanbul: Maarif Matbaası.
- Türker, . A. (2002). Osmanlı eşme Mimarisinde Çanakale eşmelerinin Yeri ve önemi, Ortaçağ'da Anadolu Aynur Durukan'a Armağan, Ankara, 167-184.
- Yalman, B. (1983). Bursa eşmeleri, İlgı Dergisi, S. 36, İstanbul, 27-31.
- Yeşilbaş, E. (2007). Diyarbakır'da Su Mimarisi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sanat Tarihi Anabilim Dalı, Yüksek Lisans Tezi.
- Yıldız, İ. (2003). Savur'daki Mimari Eserler, YYÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış) Yüksek Lisans Tezi, Van.
- Yörükođlu, Ö. (1987). Kayseri eřmeleri, Kayseri: Beđendik Kùltür.
- Yurttaş, H. (1999). Hacı Dede Ağa eşmesi, Güzel Sanatlar Enstitüsü Dergisi, S. 5, Erzurum, 193-198.
- Yurttaş H. ve Haldun Ö. (2002). Tarihi Erzurum eşmeleri ve Su Yolları, Büyükşehir Belediyesi, ESKİ Genel Müdürlüğü Hizmet Serisi, Erzurum: Bakanlar Matbaacılık.

İnternet Kaynakları

- <https://www.tiski.gov.tr/icerik/detay.aspx?Id=42> (Erişim: 18.11.2021)
- <http://www.restoraturk.com/restorasyon-sanat/restorasyon-sanat-tarihi/223-osmanlidacesme>
Html. (Erişim: 9.3.2016)
- <https://www.tarihtarih.com/?Syf=26&Syz=384316>. "Osmanlı eşme Mimarisi" / Doç. Dr. Nuran Kara Pilehvarian (Erişim: 5.4.2016)
- <https://evrenseldegerler.org.tr/osmanlida-hayir-sanati-cesmeler/> (Erişim: 18.11.2021)
- <https://www.tiski.gov.tr/icerik/detay.aspx?Id=42> (Erişim: 18.11.2021)
- <https://www.tukav.org.tr/haber/osmanli-cesme-mimarisi.html.html> (Erişim: 18.11.2021)